

Fins llavors, la qüestió sobre els inicis de la història, i particularment de la història espanyola, és tractada prenent com a referència el capítol 10 del Gènesis, seguint la tradició medieval (Tovar 1980). Des d'una perspectiva bíblica, es presentava a Túbal, fill de Jafet i net de Noé, com el primer habitant la Península Ibèrica i pel qual una llarga disputa erudita proposava diferents àrees d'assentament (Setúbal, Vasconia, Cantàbria, els Pirineus)³⁶. Aquesta explicació dels orígens permetia una connexió religiosa amb la història, acomodant-se els textos escolars, així, a les exigències ideològiques del poder polític i religiós de la segona meitat del segle XIX. Per un altra banda, el exegetes medievals, van correlacionar a Túbal o els tubalites amb topònims i gentilicis dels textos clàssics definint-se així i acollint-se a l'autoritat emanada directa o indirectament del relat bíblic les tribus que haurien sigut els primers pobladors de la Península Ibèrica: ibers, celtas i celtibers, eventualment acompanyats d'altres com els turdetans. Aquests asseguraven un origen d'Espanya amb credibilitat històrica (Ruíz Zapatero i Álvarez-Sanchís 1997:267). Només en el cas del llibre de Rogerio i Retortillo (autoemmarcat en l'anomenada *Escola providencialista* definida com aquella que admet la intervenció directa de Déu en l'ordenació i el govern del món) no es fa esment de Túbal, i es passà d'Adam i Eva i els seus descendents a partir del paradís terrenal, a una hipotètica arribada dels ibers i els celtas a la Península:

Quando hablemos de la historia de España en la Edad Antigua, entiéndase que nos referimos a lo que hicieron en España gentes de otros pueblos que aquí vinieron, porque España no era entonces un pueblo independiente y organizado como lo es hoy, sino un territorio donde gentes de otros países vinieron a establecerse. Y como esto es

³⁶José A. Jiménez Díez (1996:265-266) assenyala en el seu article; "Desde la publicación de la primera edición de la *Historia General de España* de P. Mariana, en 1592, hasta el siglo XIX, esa es la única síntesis histórica referida a todo el territorio español y el punto de referencia de los primeros trabajos realizados en el mismo sentido.(...)

...en las historias generales (hasta el siglo XIX) encontramos pocos cambios referidos a estas épocas, manteniéndose incólume la narración de Mariana hasta muy avanzado el siglo. Pero así como algunos temas medievales y de la edad moderna se replantean mediante la utilización de documentos de la época que se rescatan y estudian, y por el intento de enraizar el nuevo concepto de nación española en instituciones colectivas del pasado, no sucede lo mismo con los años que abarcan la llamada "*historia primitiva*", es decir, esa "*etapa oscura*" de los orígenes y a los primeros pobladores. A falta de datos históricos ciertos, el espacio correspondiente a los años anteriores a la fecha en que se tiene noticia de las primeras culturas se ocupa con leyendas que tratan de explicar ese origen, siempre entroncado con lo religioso o lo mitológico. En la *Historia* de Mariana encontramos ambos aspectos: por

lo que sucede con los iberos, con los celtas, con los fenicios, con los griegos, con los cartagineses y con los romanos, y la historia de estos pueblos es lo que constituye la Edad Antigua, podemos decir que España en esta Edad no fue más que un lugar del planeta, en el que hombres de otros países vinieron a establecerse. (...)

(Rogerio i Retortillo, s.d.:10-12).

Saturnino Calleja (1900:9-12) ho plasmava de forma didàctica, en forma de preguntes i respostes, que, segurament, facilitava un aprenentatge memorístic i "factual", a l'estil dels catecismes:

P. ¿Quién fue el primer poblador de España?

R. Túbal, hijo de Jafet y nieto de Noé, se supone que fué el primero que vino a España en el siglo XXII antes de Jesucristo, y se ignora en qué punto fijó su residencia.

P. ¿Qué pueblos habitaron en España después de Túbal?

R. Después de Túbal aparecen ya entre los pobladores de España varias tribus importantes entre las que figuraban los iberos y turdetanos, que especialmente vivían en el centro y mediodía de España. Moviéronles guerra los celtas procedentes de Francia y del norte de la Península y después de largos períodos de lucha acabaron por fusionarse parte de los pueblos, constituyendo una raza mixta, que se llamó celtibérica.

P. ¿Qué territorios ocuparon entonces aquellos pueblos?

R. Los celtíberos ocuparon todo el centro, los iberos se refugiaron en el Sur, y los celtas puros quedaron en el Norte, especialmente en vascongadas, donde aún se presenta esa raza con su antiguo idioma y escasamente mezclada con las demás de España³⁷.

En el capítol primer (*preliminares*) del llibre de D. Teodoro Baró (1905:5-7), en la presentació de la divisió de la història per períodes ("*Edad Antigua, Edad Media i Edad Moderna, si bien los últimos cien años tienen el nombre de Contemporánea*") parla del primer i el situa cronològicament de la següent manera:

un lado nos habla de la llegada a España de Tubal, hijo de Jafet, o sea, nieto de Noé, y por otro nos presenta el territorio español como lugar de las andanzas de Hércules".
³⁷ L'antiguitat de l'euskera i la seva relació amb l'ibèric i amb les poblacions i llengües preromanes de la Península Ibèrica, va ser un tema de debat i polèmica, especialment al llarg del segle XIX (cf. Tovar 1980) i les referències a la relació amb l'euskera es conforma, tot sovint, també als llibres de text, com a indicador d'arrels preromanes.

Principia con la creación del mundo (desde la Creación al año 1.500 antes de Jesucristo) y termina cuando los bárbaros invadieron la Península en el año 409.

més endavant, al capítol segon, *España primitiva, fenicia y griega*, afegeix l'argument bíblic, amb menor contundència, però, que en el llibre de Calleja:

Parece ser que Tharsis, biznieto de Noé, fué el primero que vino a España.

El manual de Rogerio i Retortillo apunta cap a una dada interessant, ja que demostra cert coneixement de les investigacions prehistòriques de la segona meitat del segle XIX, però en un context de rebuig contundent de les seves ensenyances. En un context de debat entre creacionistes i evolucionistes que, entre 1875 i 1910 i en paraules de Juan Vernet (1998: 164-67) pot qualificar-se de "virulent", l'ensenyament de la prehistòria sembla dependre més dels posicionaments ideològics que no pas del coneixement amb què de ben segur comptaven els autors d'aquesta obra:

Pues bien, en eso que podríamos llamar penumbra de la historia, o sea la prehistoria, nos hablan los prehistoriadores de que en el período cuaternario geológico (porque entienden que a los dos días de la tradición mosaica o genésica, en los que consta que "Dios hizo el Sol, la Luna, etc.", corresponden evoluciones del planeta), ya había pobladores de España, que eran de la raza de Canstadt, de la de Cro-Magnon, de la de Furfooz, y que la primera sólo sabía tallar la piedra; que la de Cro-Magnon llegaba hasta dibujar rudimentariamente, y que la de Furfooz se encontraba ya iniciada en la agricultura³⁸.

Pero nada de esto tiene valor histórico. Lo cierto y positivo es que en los tiempos históricos nos encontramos como primeros

³⁸Cannstadt és el nom d'un jaciment proper a Stuttgart (Alemanya) en el qual, l'any 1700, el duc Eberhard Ludwing de Württemberg va realitzar unes excavacions en el que pensava eren les restes d'un *oppidum* romà. El resultat de les excavacions va ser la troballa d'un fragment de crani humà primitiu (Groenen 1994:248). L'any 1867, a París, a la segona sessió del Congrés Internacional d'Antropologia i d'Arqueologia prehistòriques, Pruner-Bey va presentar algunes restes humanes, cranis identificats com a pertanyents a l'edat dels rens, descoberts recentment al clot del Frontal a Furfooz (Bèlgica) per Edouard Dupont (Groenen 1994:264). Aquestes dues troballes, junt amb la de les primeres restes de Neanderthals (estudiades per Carl Fuhlrott) a la petita cova de Feldhofen (propera a Düsseldorf), l'any 1856 (Groenen 1994:256), i les del talús de l'indret anomenat Cro-Magnon a prop del poble d'Eyzies a França (1868), excavades i estudiades per Louis Lartet (Groenen 1994:266-267), marcarien la categorització morfològica dels humans

pobladores de España los iberos y los celtas procedentes de Asia, y ambos de raza indoeuropea.

(Rogerio i Retortillo, s.d.:10-12).

Això explica la pervivència de l'argument bíblic com a dada històrica, tal com veiem el *Compendio de Historia Universal* de Zabala (1912) on es defineix una edat prehistòrica en els següents termes;

La creación. Todo cuanto existe ha tenido su principio y debe su existencia a una causa superior que lo ha producido. La Creación, por tanto, es el punto de partida de la Historia, pues creado el Universo y la Tierra, fue creado el hombre, sujeto o agente productor de los hechos históricos.

A la mateixa obra, és ja destacable, però, l'aparició del terme *prehistòria* com a concepte cronològic que designa els temps més antics en mig d'una explicació històrica que encara manté en la idea de *Creació* bíblica els orígens de la humanitat, però que posa en dubte la mesura del temps de la història assenyalada fins aquell moment (Zabala 1912:39);

Fácilmente se comprenderá esta duda acerca de la aparición del hombre, teniendo en cuenta que los primeros descubrimientos de la Paleontología, afirmando la existencia del hombre fósil, datan a lo más del siglo XVIII y principios del XIX, y que los descubrimientos de estos últimos años son los que tienden a demostrar la existencia del hombre en los terrenos terciarios.

Parecerá acaso que estas afirmaciones sean algún tanto atrevidas, toda vez que las distintas evoluciones realizadas por el Globo se verificaron durante el transcurso de muchísimos siglos, mientras que algunos comentaristas de la Biblia han creído deducir de su contexto que la creación del hombre se remonta a poco más de 6.000 años; pero si se tiene en cuenta que la Iglesia no ha elevado a categoría de dogma la creencia en una época fija acerca de la creación del hombre, se comprenderá que discurremos de este modo, toda vez que estamos íntimamente convencidos de que existe perfecta armonía entre la Revelación y la Ciencia.

La discutible fiabilitat del relat bíblic com a font històrica s'accentua al llibre de R. Ruíz (1918:10), on després d'oferir una

prehistòrics enquadrada en estudis d'antropologia física referenciada per Rogerio i Retortillo.

relativista exposició dels arguments bíblics i clàssics dels orígens humans a Espanya:

Los iberos han sido considerados generalmente como los primeros pobladores de España al comenzar los tiempos históricos.

La Biblia nada dice de los primeros pobladores de España. Sólo dice que Túbal fue hijo de Jafet. Josefo, historiador judío, es quien afirma que los descendientes de Túbal fueron los iberos.

fa un assaig de explicació històrica del diluvi:

Desde aquella remotísima época, situada en los comienzos de la Edad cuaternaria, estuvo poblada la Península ibérica, cuyos primeros habitantes llegaron a ella probablemente por África, entonces unida a nuestro territorio. No se sabe si aquellos primeros pobladores sobrevivieron al inmenso cataclismo que dio por resultado el hundimiento de la Atlántida (grande isla o continente occidental), y el rompimiento del estrecho de Gibraltar; o si , habiendo ellos perecido totalmente, la Península se pobló con nuevos inmigrantes. Este último cataclismo quedó en la memoria de los pueblos históricos, y pudo tener relación con el diluvio de que nos habla la Biblia (...).

En el llibre de E. Solana *Historia de España* (1923:6) s'indica que els

Primeros pobladores.- Se supone que los primeros pobladores de España fueron Túbal, hijo de Jafet, y Tarsis, su nieto.

Si bé l'oposició entre el referent religiós i el referent laic pels orígens humà va debilitant-se a favor del segon, la unanimitat és absoluta el que fa referència a la configuració ètnica primitiva de la Península Ibèrica (Ruíz Zapatero i Álvarez-Sanchís.1997:267) amb un substrat indígena (ibers i celtas) i uns colons conqueridors exteriors (fenicis, grecs, cartaginesos, romans). Es creava així, en paraules dels propis Ruíz Zapatero i Álvarez-Sanchís, una història primitiva d'Espanya dibuixada com un joc dialèctic entre el substrat indígena i els elements exteriors.

És així com trobem al llibre *Compendio de la Historia de España para uso de las alumnas de las Hermanas Dominicadas de la Presentación de Nuestra Señora* (1898:7-8) la següent redacció:

Primeros pobladores de España. Las diversas opiniones que, respecto a este punto, se han sostenido, no tienen una demostración

satisfactoria. Lo único que se puede asegurar es que España estaba poblada, desde los tiempos a que se remontan las tradiciones más antiguas, por los iberos, raza guerrera y amante de la independencia, dedicada al pastoreo y a la agricultura.

La primera raza extraña que penetró en nuestra Península fue la de los celtas. Los iberos resistieron enérgicamente su invasión; y como consecuencia de las guerras que se hicieron los dos pueblos, los iberos se corrieron hacia el Oriente y Sur de España, y los celtas se establecieron en el Norte y Oeste. En el centro de la Península mezcláronse ambas razas, dando origen a los celtíberos.

Exemples recurrents d'això els trobem al llibre de J.Ruiz Romero (1904:4), on hi podem llegir els següents enunciats, on es torna a trobar el referent bíblic i clàssic:

1. Principió a poblarse España hace más de cuatro mil años.
2. Fueron sus primeros pobladores los tarsianos o iberos que se establecieron en el sur y este de España y llamaron a esta región Iberia.
3. Después vinieron los tubalitas o celtas que se establecieron en el norte y oeste de España, llamándola Setubalia.
4. Después de largas guerras se unieron formando el pueblo celtíbero que es el verdadero español.
5. Los íberos y los celtas eran asiáticos, valientes, rudos e ignorantes, distinguiéndose por su amor a la independencia.

i al llibre de J.Osés (1912:7-8):

Primeros pobladores.- Los primeros pobladores de España fueron los iberos y los celtas.

Los iberos.- Los iberos o tarsianos eran de raza indoescita, descendientes de Tarsis.

Los celtas.- Los tubalitas o celtas eran de raza aria, descendientes de Túbal.

Los celtíberos.- De la unión de los iberos y de los celtas resultó el pueblo celtíbero.

Nombres de España.- Los primeros nombres de España fueron Iberia, Setubalia y Celtiberia.

A la *Historia de España. Grado Elemental* de J. Bosch (1904:9-10) hi trobem idèntica explicació sobre els primers pobladors d'Espanya, mentre que a l'obra posterior del mateix autor però per a alumnes més grans, *Historia de España. Grado Medio* (1909:11-12), s'hi aporten de forma novedosa elements de societats anteriors (referits a l'hàbitat, tecnologia i forma de vestir). Hi podem llegir:

Primeros pobladores. No se sabe de cierto quiénes fueron los primeros pobladores de España; pero las investigaciones realizadas demuestran su antiquísima existencia.

Dónde moraron. Se ha comprobado que primeramente moraron en las orillas de los ríos, y luego, en cuevas o cavernas de las montañas.

Su vestido y alimentación. Iban completamente desnudos, y se alimentaban con los productos naturales de la tierra, de los bosques y de los ríos.

Armas y herramientas. Todas sus armas y herramientas eran de piedra tallada en un principio, de hueso y piedra pulida más tarde.

A continuació la ja sabuda relació genealògica ibers/celtes/celtibers torna a aparèixer com a argument d'una història ja "comprovada".

Si bé els celtibers (Ruíz Zapatero i Álvarez-Sanchís 1997:267) representaven una raça mixta (ibers més celtes) que des del centre d'Espanya constituïen la millor expressió de les arrels prehistòriques espanyoles, el dibuix del seu caràcter tribal, i per tant disgregat, encara els assenyalava en un estat de semisalvatgisme previ a la posterior unitat de la pàtria, senyal inequívoca de civilització. En el llibre de E. Solana *Historia de España* (1923:6) els descriuen de la següent forma:

Los iberos.- El pueblo más antiguo que vino a establecerse en nuestra Península fue el de los iberos, raza enérgica y valiente, dedicada al pastoreo y al cultivo del campo.

Los celtas.- Más tarde vinieron los celtas, procedentes del Norte, y, después de largas luchas, se apoderaron de las tierras de las tierras del Noroeste de la Península, dejando a los iberos la parte de Levante y Mediodía.

Los celtíberos.- Los iberos y los celtas sostuvieron entre sí choques sangrientos; mas acabaron por fundirse en las regiones centrales, constituyendo las nuevas razas un pueblo mixto llamado celtíbero.

Civilización primitiva.- Los primitivos pueblos no constituían una nación que abrazara toda la Península con poder y gobierno único, sino que cada pueblo vivía independiente de los otros.

Cabe afirmar que los habitantes primitivos vivían semisalvajes.

Aquesta caracterització dels ibers i els celtas com a semisalvatges la trobàvem ja al llibre de Rogerio i Retortillo (s.d.:13-14), fruit sens dubte de les imatges dels "pobles primitius" divulgats per l'etnografia i l'antropologia evolucionista del segle XIX:

Las costumbres de estos pueblos son sencillas, lo cual es muy lógico, porque lo complicado y vario de las costumbres es fruto de los refinamientos de la civilización, y los pueblos, cuando empiezan a vivir, como saben muy poco de todo, pueden hacer muy contadas cosas; les pasa lo que a los niños en sus primeros años; y así como la vida del niño tiene muy poco que contar, en los primeros años de la historia, no hay muchos sucesos trascendentales que referir. Sus costumbres, al par que sencillas, eran rudas, toscas, por la misma razón: porque eran ignorantes. (...)

Para inquirir la delincuencia, o, como diríamos hoy, para instruir sumarios, empleaban pruebas bárbaras, como la del agua hirviendo, la del fuego, etc. (...)

Aún quedan en España algunos dólmenes (altares de piedra), donde se inmolaba a las víctimas como ofrenda a los dioses. Pero a la par que esta vulgar idea de la divinidad, personificada en los astros, creían en un dios ignoto, no perceptible, y con poder supremo. (...)

Comían un pan fabricado con harina de bellotas, que era la que con más facilidad se podían procurar, y bebían algo parecido a la sidra o a la cerveza.

A Catalunya, i en concret als llibres d'història de Catalunya que van aparèixer al recer del moviment de la Renaixença, el plantejament era lleugerament diferent. Òbviament, la pàtria a configurar i reforçar des de l'explicació històrica (el paper ideològic de la història com a reforçadora de la idea de pàtria i nació també hi era present) era una altra, i per tant l'iberisme es configuraria en referent històric local d'avenç cap a la civilització. Aquesta explicació trobem al llibre de N. Font (1907:17):

Primers pobladors de Catalunya.- No se sab quins fóren los primers pobladors de Catalunya; alguns historiadors asseguran que los euskars hi habitavan, y s'esforçan en regonèxer les petjades de la séva llenga,

representada avuy per la bascongada, en molts noms de pobles, rius y térmens catalans. Aquesta raça era enèrgica, amant de la independència, y se dedicava a la agricultura y a la vida de pastor³⁹.

Invasió dels Ligurs.- Los Ligurs eran eminentment mariners y metallistes; habitavan en lo litoral de la Liguria e illa de Cerdenya, y ab sos vaxells invadiren les platges del Empordà y Rosselló, ficantse després terres endins cap a la Cerdanya y Vall del Segre.

Monuments primitius.- De la civilització primitiva en Catalunya se conservan molts pochos restos. Los més importants són: la *Pedra de Olesa de Montserrat*, y la làpida trobada en una casa del Arch de Sant Ramón del Call de Barcelona.

Així mateix, i fruit del treball de les seccions arqueològiques de la multitud de centres excursionistes i de l'aparició habitual de la figura de l'erudit local en la major part de pobles catalans (Cortadella 1997), el coneixement de restes anteriors al món ibèric faria que en aquests llibres no aparegués l'element bíblic sobre els orígens i es parlés de la realitat científica de societats que habitaren en el que s'anomenaven "estacions prehistòriques" (Bori 1917:9).

HISTORIA DE CATALUÑA

Tiempos primitivos.

Las noticias acerca de los primeros pobladores de la región conocida más tarde por Principado de Cataluña, se pierden en la obscuridad de los tiempos. Sólo vestigios nos quedan de las tribus cazadoras que la ocuparon sedentariamente; vestigios que, llevándonos a sorprender las estaciones prehistóricas, donde el hombre primitivo rendía culto a su divinidad y a la muerte, acusan en él una intuición de las artes en su forma y manifestación más tosca y rudimentaria. Las cavernas o báumas, que vemos en la falda de algunos montes, nos dan idea de sus rústicas viviendas; los dólmenes, formados de enormes bloques de piedra y en la soledad de los bosques, nos hablan de sus sepulturas; los menhires, postes también de piedra, de su religión; y los restos de animales, armas y objetos labrados, son pruebas evidentes de los banquetes funerarios y ocupación e industria de aquellas primeras tribus.

És interessant la recerca històrica per part de l'autor d'elements diferenciadors (ibers culturitzats pel contacte amb d'altres pobles com els fenicis o els sards al territori de l'actual Catalunya, davant la

³⁹ Cf. Nota 34.

ignorància dels celtas, els quals, segons l'autor, no van deixar cap empremta aquí) respecte al que anomena "Castella", titllant d'incults els avantpassats celtas dels habitants d'aquests darrer territori:

Procedentes del Asia y después de haber dominado en Egipto y norte de África, vienen los *chetas*, de fenicia confederación y embocan por el Ebro, ocupando ambas riberas, cuyos naturales se adiestran en el trabajo de los metales y en el conocimiento del alfabeto; y por los siglos XVI o XV invaden los *sardos*, de Cerdeña, el Rosellón y el Ampurdán hasta la Cerdeña (que toma su nombre), y difunden los frutos de su civilización oriental por diversas comarcas, al paso que los celtas, raza inculta del centro de Europa, atraviesan los Pirineos y avanzan hacia el interior de la península⁴⁰, estableciéndose en ella.

De las razas iberica o aborigen y celta, formose el pueblo celtíbero que ocupó el centro de España, quedando el noreste dominado solamente por los iberos más o menos influidos por los *chetas* y *sardos*; cosa que explica tal vez la diferencia de carácter que se nota entre los pueblos catalano-aragoneses y los castellanos⁴¹. Y de que no influyeron mucho los celtas en esta región oriental de la península es prueba manifiesta la de poderse traducir casi todos los nombres de poblaciones por la lengua vasca o iberica y por la hebrea o semítica, si no lo justificaran ya las colecciones numismáticas con sus inscripciones, con el casco ibérico del jinete con palma (a diferencia del celta que usa lanza) y con las alegorías y leyendas que señalan alguna de las divinidades fenicias.

Més enllà d'intentar diferenciar catalans i castellans des dels temps més antics de la història, és de destacar com davant les teories bíbliques sobre els orígens històrics de la major part dels llibres abans esmentats, crida l'atenció l'enumeració i descripció de restes arqueològiques recollides per Borí en aquest llibre i que confirma la tendència a la incorporació dels nous coneixements obtinguts de la recerca arqueològica a l'àmbit de la divulgació escolar⁴² (tendència

⁴⁰Als llibres d'història d'Espanya d'aquest període sempre trobem Península, amb majúscula, en referència a la Península Ibèrica. És significativa la utilització de la minúscula en aquest autor.

⁴¹Tot sovint, es relaciona el desenvolupament de l'arqueologia protohistòrica amb l'auge dels moviments nacionals al llarg del segle XIX a Europa, buscant les arrels dels estats nacions existents o reivindicats en les tradicions culturals i/o racials preromanes (Trigger 1992).

La linealitat d'aquest plantejament decimonònic es va mantenir (i es manté?) en gran part de les obres de divulgació, escolars o generals, potser fins i tot reforçat, des de finals del segle XIX, en una lectura simplificadora del particularisme històric, representat per l'antropòleg angloalemany Franz Boas, i el culturalisme de l'Escola de Viena (Alcina 1989)

⁴²Borí va ser director d'una Escola Municipal de Barcelona.

potenciada des de la pròpia investigació arqueològica, com, per exemple, en el cas d'Amador Romaní ⁴³).

No conocemos la historia de los primeros pobladores de España, pues su vida imperfecta, rudimentaria y simplicísima no se hacía constar como consta la vida de nuestro tiempo.

(Rogerio i Retortillo, s.d.:10-12)

Alguns autors, prèviament a assenyalar els ibers i els celtes com els primers pobladors de la Península Ibèrica, iniciaven el tema de la *España primitiva en la Edad Antigua* reconeixent el buit de coneixement sobre aquest període a la Península Ibèrica, com per exemple en el següent text de J.B. Ambrós, extret del seu llibre *Elementos de Historia de España. Según el método cíclico* (1913:12) en el qual afirma de forma categòrica:

¿Qué se sabe de nuestra Historia primitiva?

De nuestra Historia primitiva no sabemos nada de cierto.

En el llibre de J.G.Artero *Resumen de la Historia Universal* (sense data d'impressió. Pel temari i la descripció del darrer tema, "En 30 de Diciembre de 1874, el general Martínez Campos restauró en Sagunto la monarquía de Borbón en la persona de Don Alfonso XII, que ha sido aceptado⁴⁴ en toda la nación", podem situar-lo a finals del segle XIX: 8-9), hi trobem sota el títol *Indicaciones prehistóricas* una primera conceptualització dels temps prehistòrics basats bàsicament en paràmetres tecnològics enunciats en els següents termes:

La Prehistoria se ocupa de los primeros hechos de la humanidad, desde el origen del hombre hasta que comienza la verdadera Historia.

Las fuentes de donde se sacan los conocimientos prehistóricos son, los fósiles, o huesos humanos petrificados, y los objetos que, por referirse al hombre, pueden darnos alguna idea sobre sus costumbres, ocupaciones y desarrollo de sus aptitudes.

⁴³Tal com pot comprovar-se en el plec titulat *Divulgació de Coneixements Generals d'Arqueologia Prehistòrica en les Escoles* (1917) que es troba dipositat a l'Arxiu Amador Romaní. Secció Arqueològica del Museu Molí Paperer de Capellades (Anoia). El seu contingut ha estat amablement comunicat a l'autor d'aquesta tesi pel senyor Raül Bartrolí Isanta, Conservador de la Secció Arqueològica del Museu Molí Paperer de Capellades.

⁴⁴El subratllat és meu.

Los tiempos prehistóricos no pueden computarse por años, ni por siglos, y solo pueden dividirse en épocas o edades de indeterminada duración, caracterizadas por la materia que los hombres empleaban para construir las armas o instrumentos de que se servían, o por los animales que les eran contemporáneos.

La Prehistoria se divide en dos edades, la de la piedra y la de los metales. La primera se subdivide en dos períodos, llamados arqueolítico o de la piedra tallada, y neolítico o de la piedra pulimentada: la de los metales se subdivide también en dos períodos, del bronce y del hierro. El primer período o arqueolítico, comprende las dos épocas, del mamut y del reno, según los animales que eran más comunes en cada una⁴⁵.

En la época del mamut el hombre usaba armas o instrumentos de piedra simplemente tallada por el choque, habitaba en las cavernas, se alimentaba de la caza, con cuyas pieles sin curtir fabricaba sus vestidos, conocía y usaba el fuego y enterraba los muertos. El animal predominante era el mamut.

En la época del reno era abundantísima esta especie de animales, de cuyos huesos y astas fabricaba el hombre sus armas y utensilios, sirviéndose también de la piedra tallada. Su ocupación era la caza y la pesca, cocía los alimentos, curtía las pieles, y conocía el comercio y la navegación.

En el período neolítico los objetos de piedra están trabajados con más esmero y con un sentido más marcado de utilidad; comienza la industria de la alfarería, se domestican ciertos animales y se conoce la agricultura. Al mismo tiempo principia el hombre a construirse habitaciones o chozas más cómodas que las cavernas.

La edad de los metales comienza por el empleo del bronce para la construcción de armas y objetos de que se vale el hombre; en aquel tiempo fue conocido el cristal y se quemaban los cadáveres.

En el período del hierro comenzó el hombre a usar este metal, que es tan abundante en la naturaleza, y que ofrece más ventajas que el bronce; se perfeccionó la alfarería, se inventaron las monedas, y comenzaron los sacrificios humanos.

La Prehistoria termina cuando los hombres han adquirido civilización bastante para consignar los hechos en monumentos de cualquier clase: desde entonces comienza la verdadera Historia.

⁴⁵ La seqüència de l'Edat de la Pedra tallada en moments diferenciats per criteris paleontològics va ser proposada l'any 1861 per Edouard Lartet, que va conviure fins a ja entrat el segle XX amb la classificació tipològica de Gabriel de Mortillet (Groenen 1994).

Una vegada més, a l'igual que veiem en el llibre de Gálvez un cert grau de coneixement de les propostes elaborades des de la incipient recerca prehistòrica, en aquest cas, seguint la subdivisió de l'edat de pedra segons criteris paleontològics a la qual complementa amb la proposta de periodització tecnològica, així com també la definició del que l'autor considera ja temps històrics, que ve donada per l'aparició de referències a fets "en monumentos", comentari que hem d'entendre en relació a les fonts epigràfiques, tal com també s'esmenten com a fonts històriques (justament amb els referents bíblics i numismàtics) al llibre de Borí (1905:5-7):

Como fuentes de conocimientos históricos citaremos la Biblia, la tradición, los monumentos, las medallas...

És cap a finals de la primera dècada del segle XX, sembla haver-se ja integrat plenament l'existència de la investigació prehistòrica com a disciplina i de la conveniència d'incloure els seus esquemes als tractats escolars. Al ja esmentat llibre de M., Zabala *Compendio de Historia Universal* (Imprenta de J. Góngora. Madrid, 1912:30-49) es defineix una edat prehistòrica en els següents termes i és qualifica a la prehistòria de "ciència", malgrat que en la valoració de la fiabilitat de les seves dades encara no mereixen l'adjectiu d'històriques:

Prehistoria es la ciencia que estudia los hechos humanos anteriores a la Historia positiva. Empieza con la aparición del hombre en la época cuaternaria y acaba en el momento, no bien determinado, en que aparece el testimonio histórico humano cierto. (...) Es común terminarla después de la invención y propagación del hierro; pero habida consideración de que hoy mismo existen tribus negras del África que conocen el hierro desde antiguo, permaneciendo, no obstante, en la barbarie, sin tener la reflexión necesaria para consignar sus hechos por tradiciones, inscripciones, documentos, narraciones, etc., base necesaria para empezar los tiempos históricos, señalamos como fin de la Prehistoria el nacimiento del testimonio histórico cierto. (...).

Un posicionament semblant el trobem a Ruíz (1918:10) en les pàgines inicials del seu llibre:

Prehistoria. No poseemos ninguna noticia histórica de los hombres que vivieron en España en aquellas remotas edades. Se llama *Prehistoria* la ciencia que procura rastrear quiénes fueron, por medio de los vestigios que de ellos nos han quedado: esqueletos, instrumentos y construcciones.

Las épocas prehistóricas se han clasificado, por la naturaleza de los instrumentos conservados, en Edad de la piedra tallada (Arqueolítica), de la piedra pulimentada (Neolítica) entre ambas admiten algunos la edad mesolítica o intermedia (en que abundan particularmente los instrumentos de asta o hueso, a veces con gravados de un arte rudimentario), del bronce (a la que precede en algunos lugares la del cobre), y del hierro, que pertenece ya a los tiempos históricos, esto es, aquellos de que ya poseemos monumentos literarios (inscripciones inteligibles).

Se ignora absolutamente la Cronología de las edades prehistóricas, y es cierto que no comenzaron ni acabaron al mismo tiempo en todas partes; pues, aún ahora, hay salvajes que viven en la edad de la piedra.

En aquest autor trobem també els primers referents més detallats procedents de l'àmbit de la investigació arqueològica i la seva plasmació en la divulgació escolar com queda de manifest en el següent paràgraf del mateix llibre (Ruíz 1918:8):

Los cráneos humanos hallados, se han clasificado por sus caracteres, especialmente en dolicocefalos (o alargados) y braquicefalos (o redondeados). Pero todos ellos son de hombres exactamente parecidos a los modernos (salvajes o cultos), sin que se haya hallado ni uno que se pueda señalar como transición entre el bruto y el hombre.

Con frecuencia se habla de razas prehistóricas, y se les da nombre. Así en España se señala la raza de Canstad como la más antigua (arqueolítica), la de Cromagnon, como posterior (mesolítica), y la Furfooz como neolítica. Pero hay que tener presente que esos nombres solamente son los de las estaciones prehistóricas donde se han hallado (fuera de España) los cráneos que sirven de base de clasificación. Por lo cual, no pueden ser fundamento sólido de afirmaciones históricas, sino solo de conjeturas o hipótesis.

Aquest va ser, doncs, un període en el qual els mites i els arguments bíblics van començar, de mica en mica, a cedir el seu espai a explicacions dels temps més llunyans de la prehistòria basats en l'acceptació de la capacitat explicativa de la recent desenvolupada

investigació arqueològica. Quant als processos d'aprenentatge, aquests es basaven en mètodes repetitius i memorístics i, en el cas específic dels aprenentatges històrics, en l'exaltació de la capacitat de la història com a transmissora de valors patriòtics.

2.2.3. Progrés, evolució i raça (1920-1936)

Desde las rudas edades de las inclemencias geológicas hasta el día supercivilizado de hoy, el Mundo ha girado siempre su bola gigantesca alrededor de la palabra Progreso. (...)

La llamarada de luz que sintió el hombre primitivo en la oscuridad de su caverna, cuando fue capaz de otear el horizonte desconocido para él, es la misma que sentimos sus hermanos los hombres de hoy. Tan pronto como la brisa de la más leve inspiración acarició la inteligencia cuajada de tinieblas del primer humano, dejó éste su oscuridad nativa y caminó, caminó,...

(Torres 1935:9)

Aquest fragment caracteritza el que serà una constant en molts dels llibres de text d'història d'aquest període, la idea de "progrés" com a tendència inherent a l'espècie humana, i que, segons els autors, es manifestava des dels temps prehistòrics.

Aquesta tendència es va veure corroborada en l'àmbit educatiu per les aportacions pedagògiques que venien desenvolupant-se a l'Estat espanyol des de començaments de segle per la *Institución Libre de Enseñanza* i les avantguardes de l'Escola Nova, que van donar una nova dimensió a la pedagogia, fomentant l'educació activa i integral front a la memorística i llibresca. Així, en un text de Cossio publicat al *Boletín de la Institución Libre de Enseñanza* l'any 1904, hi podem llegir:

Para ello se comienza principalmente por hacer notar aquellos contrastes más salientes que ofrecen entre sí los distintos grados de cultura de los pueblos, muy especialmente los dos extremos de la serie, observando los rasgos más característicos de nuestro estado de cultura en todos los fines humanos (ciencia, arte, religión, política, etc.), paralelamente con los que ofrecen estos mismos fines en los pueblos

salvajes. Acúdense al propio tiempo a los resultados de la prehistoria para despertar con todo ello la idea del proceso evolutivo de la cultura; la de que toda nueva etapa no se verifica sino sobre antecedentes necesarios que le sirven de base; la de que el progreso no se realiza en línea recta y la de la relatividad del concepto de civilización.

(Cossío 1904)

La tràgica experiència de la Primera Guerra Mundial va servir d'element motivador a una reflexió sobre el paper de la història a l'ensenyament, i específicament podem observar una crítica a la utilització de la història per fomentar els excessos nacionalistes que havien promogut l'odi i les diferències entre pobles⁴⁶:

La aspiración a cultivar el patriotismo con la enseñanza histórica, condujo en todos los países civilizados a excesos lamentables. Se cantaron y abultaron las grandezas patrias, y se menospreciaron o empequeñecieron las del Extranjero. Se incubó un nacionalismo exasperado. Un deseo ardiente de expansión territorial, acompañado del estrépito de las armas, fue el sentimiento que embargaba los espíritus juveniles al final de muchas lecciones. A veces fue indignación y fue odio contra los enemigos pretéritos. (...)

Fue necesario el más espantoso baño de sangre que ha sufrido la Humanidad para que en estos últimos años se operara una saludable reacción contra tales tendencias y contra la Historia de batallas. Falta ahora que sepamos los maestros de niños y los profesores de jóvenes encauzar bien esta reacción para que se pueda amar el propio país y aun empapar el espíritu en la esencia original de nuestro pueblo, y al mismo tiempo sentir el respeto más profundo hacia las otras patrias y una solidaridad moral con sus hombres.

(Martí 1925:6-7)

Amb aquesta introducció Martí, director del Grup Escolar "Baixeras" de Barcelona, fa el preàmbul de la seva *Història* (1925:8) pensada per a unes noies i uns nois que havien viscut recentment la tragèdia de la Primera Guerra Mundial. La reflexió sobre el paper de la història a l'ensenyament prenia en aquest preàmbul la categoria de declaració de principis:

⁴⁶Cal aquí recordar que la renovació historiogràfica d'*Annals* a França, desenvolupada en els seus orígens per Marc Bloch (1886-1944) i Lucien Febvre (1878-1956), té el seu desenvolupament inicial en el període entre les dues guerres mundials. Bloch moriria afusellat pels nazis poc després d'escriure el seu llibre *Apologia de la història* en el qual desenvolupava el seu concepte integral de la història com a estudi de les dones i homes en societat i en el temps.

Se ha pedido que a la historia de los hechos de armas, de tratados, de gestos de los grandes hombres, suceda una historia de las cosas⁴⁷. Las cosas, se ha dicho, son internacionales y establecen lazos entre los diferentes pueblos. Una historia de las cosas es necesariamente internacional, y solo por esto ella enseña la solidaridad, así como la historia política enseña el nacionalismo. Las cosas, además, son inteligibles a los niños, porque ellas son el objeto propio de sus intereses y de su curiosidad natural.

Martí desenvolupa en el discurs històric del seu llibre una interpretació evolucionista basada en el progrés inherent a l'espècie humana, i per maximitzar-lo, posa l'accent en el caràcter miserable de la vida dels primers humans (Martí 1925:12):

Los hombres primitivos.- Nosotros vivimos hoy en poblaciones que tienen casas más o menos grandes. Si esas poblaciones son grandes, tienen tranvías, telégrafo, teléfono, cines y luz eléctrica. Aunque sea un pueblo pequeño hay en él escuela, iglesia, tiendas y talleres donde encontramos todo lo que nos hace falta. Para viajar hay carreteras y autos y ferrocarriles y bicicletas y aeroplanos. Pues bien: ¿creéis que siempre ha existido todo esto? ¿No habéis pensado nunca cómo vivirían los hombres, las mujeres y los niños hace mucho tiempo, hace miles de años, cuando no había casas, ni carreteras, ni ferrocarriles, ni autos, ni tiendas ni ninguna de estas cosas que tenemos hoy? ¿Qué os parece, esos hombres vivirían bien o mal? Yo creo, como vosotros, que vivirían mal.

Esos hombres primitivos vivían en cavernas. No tenían vestidos, y cuando sentían frío cazaban animales grandes y los desollaban para hacerse trajes con sus pieles. Estuvieron mucho tiempo sin conocer el fuego y sin poder calentarse ni tener luz de noche. Cuando descubrieron el fuego, encendían por la noche hogueras a la puerta de las cavernas, con lo cual espantaban a las fieras. No tenían herramientas ni conocían el hierro y los demás metales. ¿Con qué diréis que se hacían armas y herramientas? Se las hacían con piedras y con ramas de árboles.

Como a estos hombres no los habían educado como os educan a vosotros en vuestra casa y en la escuela, eran ignorantes, groseros, sucios y crueles. No formaban pueblos, ni se respetaban, ni se reunían muchos como hoy para trabajar juntos. Pero poco a poco fueron mejorando su situación.

⁴⁷En aquest punt Martí referencia a peu de pàgina l'obra de Cousinet *Les principes du travail à l'école primaire*.

En aquest discurs, l'autor assenyala també com a element de progrés els mètodes de subsistència, anat de menys a més avançat, de caçador, a pescador, a ramader i, per fi, a agricultor:

Además de cazador, ese hombre primitivo se hizo pescador. Más tarde, cuando estaba más adelantado, se hizo también pastor. Al final acabó por cultivar también la tierra, es decir, por hacerse agricultor.

En la mateixa línia defineix la prehistòria Aguado a *Curso de Historia para la Segunda Enseñanza* :

Prehistoria.- La Historia estudia la evolución de la cultura humana. En esta evolución hay un remoto y largo período de tiempo, durante el cual nuestros antepasados atraviesan penosamente el difícil camino que conduce del estado salvaje a la civilización.

(Aguado 1936:12).

Els ibers, els celtas i els celtibers, però, continuaven presentant-se com els primers espanyols, afegint a l'element genealògic originari, que comentàvem a l'apartat anterior, l'avenç evolutiu que significa aquest nou estadi:

Los iberos.- Cuando ya los hombres primitivos estaban un poco adelantados, fue cuando vinieron a España los iberos. Los iberos venían de Asia y se establecieron por estos sitios de España que yo os señalo en el mapa, es decir, por el Este y por el Sur. Les gustaba vivir en las riberas de los grandes ríos y se dedicaban a la caza, la pesca y la agricultura.

¿Cuánto tiempo tardarían en venir de Asia a España? Pensemos que no había entonces trenes, ni autos, ni coches, ni carros, ni carreteras. No había tampoco fondas ni posadas. Tardarían, pues, muchísimos años.

Ya sabéis que en este mapa hay representadas dos naciones: España y Portugal. Pero entonces no había esta división que tenemos hoy. A toda la Península no se la llamaba España. La llamamos Iberia.

Los celtas.- Luego vinieron también de Asia los celtas. Estos se establecieron en el Norte y en el Oeste y cuentan que eran medio salvajes y más guerreros que los iberos. Primero se hicieron la guerra los celtas y los iberos; pero después poco a poco llegaron a ser amigos y se juntaron y formaron un pueblo que se llamó celtíbero. En realidad,

no formaban un solo pueblo, sino muchos pequeños pueblos que nada tenían que ver unos con otros.

Los celtíberos.- Los celtíberos adoraban al sol, la Luna i el fuego. Vivían en los huecos de las montañas o en chozas que ellos se fabricaban con troncos y ramas de los árboles. Se gobernaban por consejos de ancianos, y las comidas y en las reuniones públicas los viejos ocupaban los sitios preferentes.

(Martí 1925:13-14).

En aquest fragment criden l'atenció dues coses: la primera, el nivell de llenguatge adaptat a l'explicació escolar, molt diferent a l'utilitzat als anteriors textos.

L'altre element a destacar és la pervivència de l'explicació ibers/ celtes/ celtibers per a la protohistòria de la Península Ibèrica en els mateixos termes que en els llibres de finals de segle XIX i començaments del segle XX, cosa que apunta cap un desenvolupament diferencial dels estudis prehistòrics en relació als estudis protohistòrics, molt ancorats, almenys com es plasma en aquest text, en referències encara filològiques.

Tornant al cas específic de Catalunya, al llibre de Joaquim Pla, *La Terra Catalana*, es planteja una nova gènesi cultural de seva població, que es nodreix directament de la teoria africanista de Pere Bosch Gimpera:

Els prehistoriadors i etnòlegs (...) suposen que la primitiva població de la nostra terra fou constituïda per tres elements bàsics i distints. L'element pirinenc, de procedència nòrdica, que tal vegada sostingué un llunyà contacte amb el poble basc; l'element capsità, provinent de l'Àfrica (...) i l'element iber, també d'origen africà, que s'estengué per Catalunya provinent de la regió d'Almeria, en la qual hi havia fet una remarcable florida civilitzadora.

(Pla 1931:75-77)

Des d'una altra perspectiva, un exemple excepcional de llibre de text sense cap referència a ibers, celtes i/o celtibers el trobem al llibre de Llano (1932). En el pas del capítol *La població prehistòrica de la Península* als capítols *Colonias griegas y fenicias*, *Dominación cartaginesa* i *Los romanos en España* no s'anomena en cap moment a

aquelles societats, utilitzant exclusivament el terme *indígenas* per referir-se a elles. Per exemple:

Costeando el litoral mediterráneo, los fenicios llegaron también a España, y establecieron en ella varias colonias, que habían de ser la base de su comercio con los indígenas⁴⁸

(Llano 1932:12).

Amílcar Barca fue caudillo del ejército cartaginés por espacio de nueve años. En este tiempo sometió a todo el litoral mediterráneo desde el Ebro hasta el Su, y murió en la guerra contra los indígenas.

Asdrúbal, que halló realizada la sumisión de una parte de los indígenas, se distinguió más por su tacto político, que atrajo a muchos españoles⁴⁹ a la causa de Cartago.

(Llano 1932:14)

Una vez hubieron echado a los cartagineses de España, los romanos emprendieron la conquista de la Península, empeñándose en dominarla toda y en penetrar enseguida aun en regiones que no habían sentido nunca el yugo de ningún pueblo extranjero. Esta empresa le costó a Roma dos siglos de esfuerzos, pues los indígenas no se sometieron más que a viva fuerza. (...)

Numancia era una ciudad que se levantaba cerca de la actual Soria, a orillas del Duero. Muchos indígenas que huían de los romanos se refugiaban en esa ciudad, que se negaba a acatar el poder de Roma.

(Llano 1932:16-17)

Un altre llibre de text de l'any 1928, aquest per a alumnes d'ensenyament secundari, defineix la seva idea d'història i civilització, i el paper d'Espanya en la història:

Podemos entender por civilización el conjunto de hechos humanos que constituyen la vida espiritual de un pueblo o de una colectividad cualquiera, y que dan la medida de su perfeccionamiento, ya en sentido positivo, ya negativo. (...)

La civilización española no es algo aislado dentro de la convivencia universal; existen desde luego acciones mutuas entre la

⁴⁸El subratllat és meu.

⁴⁹És curiós com els autors dubtaven a assenyalar els indígenes com a habitants de la Península Ibèrica, o bé presentar-los, de forma absolutament presentista, com a espanyols.

civilización universal y la española que deben ser objeto de estudio, si queremos que la historia de esta última lleve con derecho el nombre de ciencia; precisa estudiar las relaciones causales entre nuestra civilización y la extranjera, ya en cuanto la española se ve influida por ésta, o ya en cuanto la extranjera recibe influjos de la española.

Esta, además de elevar el conocimiento histórico a la categoría de científico, contribuirá también a la formación del alma de la raza, que solo puede forjarse en el conocimiento de las gestas civilizadoras de sus antepasados: ellas serán el mejor estímulo para excitar actividades individuales y colectivas en pos de ulteriores avances civilizadores.

(Yela 1928: 5-14)

El discurs internacionalista que ocupava la societat, va veure's reflectit en els llibres de text d'història d'aquests moments. El debat contradictori entre el desenvolupament del sentiment patri que havia caracteritzat el tractament de la història a l'ensenyament, i la visió internacionalista que emergia podem trobar-lo a introduccions com la del llibre de A. Llano (1932):

Múltiples son los vínculos que unen a los individuos de un mismo país; unos naturales, como el genio de la raza, el idioma o las condiciones geográficas; otros culturales, como las leyes a que todos están sujetos, o las directivas políticas y económicas de la nación. Unos y otros estarán tanto más firmemente cimentados cuanto más se extienda el conocimiento de la razón de ser de cada uno de ellos, el origen de que arrancan. En nuestros tiempos en que las tendencias del pensamiento parecen inclinarse al internacionalismo y a borrar en lo posible las fronteras, es más necesario que nunca conocer aquellos vínculos y percatarse de que el amor acendrado, generoso, a la patria, en nada se opone a la confraternidad más íntima con los demás pueblos, antes bien la ilustra y afianza.

(Llano 1932:5)

Els marges cronològics de la prehistòria començaven a aparèixer dibuixats en els textos no universitaris procedents de la incipient investigació prehistòrica. La foscor i el desconeixement sobre aquells temps quedaven, però, encara posats de manifest en textos com el de B. Valero i L. del Arco (1931:8):

Se llaman tiempos primitivos al transcurso de siglos desde el origen del hombre hasta que éste consignó de alguna manera los acontecimientos, para conocimiento de la posteridad. Distínguese estos

oscuros y prolongados tiempos por la falta de Cronología, por la movilidad de las tribus y hasta de las razas, por el desconocimiento de hechos concretos, y por la escasez de medios o fuentes de conocimiento.

En aquest mateix llibre (Valero i del Arco 1931:7), que manté l'explicació providencialista habitual als llibres de finals del segle XIX i començaments del XX dels orígens humans, no hi manquen senyals inequívocues del desinterès, menyspreu i ignorància dels temps més llunyans, com queda de manifest en la imatge, inclosa dels *preliminaries*, en la qual pot veure's una cornamenta de cérvol o ren amb un gravat de l'animal realitzada sobre ella, amb el peu "Cabeza de reno fosilizada" com a explicació.

No obstant, la incorporació de les perioditzacions arqueològiques, desenvolupes a partir del "sistema de les Tres Edats" de Thompsen i popularitzada i enriquida per la obra de Lubbock, va generalitzar-se als llibres escolars d'història al llarg dels anys vint (Ruíz Zapatero i Álvarez Sanchís 1997:271). Aquesta nova incorporació al pensament i l'organització dels temps més llunyans, donava resposta al corrent historicista que, deixant de banda com a objectiu d'estudi de les restes materials les curiositats o l'estèticament bonic, intentava aconseguir coneixements històrics a partir de l'estudi de les restes. La concreció terminològica i l'intent de sistematització d'aquest període corre paral·lelament als buits en la investigació prehistòrica espanyola, que fa que les explicacions sobre els temps més llunyans s'acompanyin sovint de termes com el de "conjectures", com manifesta F.Torres⁵⁰ (1935:53):

La prehistoria es la historia hecha luz por medio de conjeturas auxiliándose de la geología y la antropología. (...)

Las edades prehistóricas se simbolizan con los nombres de la "Piedra", del "Bronce" y del "Hierro". (...)

La edad de Piedra se divide en dos períodos: el "paleolítico" y el "neolítico".

⁵⁰És interessant l'anotació que l'autor fa a la pàg.53 del seu llibre, destacant la incongruència del vocable "prehistòria"; *No puede llamarse "antes de la historia" (prehistoria), lo que ya es historia propia. El vocablo "protohistoria", menos adoptado por los especialistas, sería más adecuado, ya que etimológicamente significa "primera historia.*

En contrast, les referències específiques a elements de la prehistòria de la Península Ibèrica no arribaran fins els anys 40 de la mà de descripcions, amb valoracions desiguals, de la cultura argàrica,

La edad de los metales es muy interesante en España. La abundancia de minas de cobre, sobretudo en el ángulo S.O. de España y la indudable existencia de estaño, hacen que la civilización del bronce aparezca pronto y con variedad muy grande de tipos. La estación más estudiada es la de El Argar (Almería), en la cual se descubrieron numerosas cistas o sepulcros formados por seis losas de piedra, con cadáveres encogidos y un verdadero tesoro de objetos de cobre y bronce, apareciendo los puñales de forma triangular, las alabardas y muchas alhajas, principalmente de plata.

(Bermejo 1942:6)

En la Península Hispánica, el bronce adquiere gran importancia y desarrollo, por ser centro productor de estaño y de cobre. La cultura del bronce florece en el S.E. (cultura argàrica), pero esta cultura decae pronto y los hallazgos son escasos.

(Comas 1945:19)

malgrat que, fins i tot, arriba a ser definida com a cultura d'unificació espanyola:

Después del año 2.000 el bronce se va divulgando por Europa y se va olvidando la industria de la piedra. Surgen nuevos grupos y los anteriores se modifican. La cultura española ha perdido la brillantez de tiempos anteriores y se unifican a base de la Cultura de El Argar.

(Pericot et alii 1945:15)

En la implantació dels termes "paleolític" i "neolític" la diferenciació entre ambdós períodes es decanta, en el llibre de Torres, pels aspectes tecnològics, significats com a elements determinants de nivell de "cultura", tot seguint l'esquema evolucionista desenvolupat a la recerca prehistòrica coetània introduint, però, elements clàssics del paradigma difusionista:

En el neolítico hay ya diversos comienzos de cultura en algunos países. Se usa la cerámica y se pulimenta la piedra.

La edad del Bronce representa un notable progreso sobre la de Piedra. El uso de los metales hace ascender la cultura en ciertos países hasta grados inverosímiles. Se construyen objetos: figuras, espadas, hachas, mucha cerámica, y se erige algún templo a la divinidad, pues ya comienza a sentirse el sentimiento religioso.

El Hierro es de origen oriental. Esta edad es de una enorme importancia histórica. En ella comienzan las poderosas dinastías egipcias con su maravilloso progreso en todos los órdenes de la vida.

(Torres 1935: 54-55)

Un altre element destacable és la incorporació, tardana, d'elements ja assentats de la investigació prehistòrica, que ja s'havia mostrat de forma incipient en el nostre període anterior, però ara amb una major explicitació de formació dels conceptes i categories.

A estos seres primitivos se les ha dado el nombre de "raza de Neanderthal" (Fuhlrott dio a conocer en 1857 un esqueleto humano descubierto en el valle de Neander (entre Düsseldorf y Elberfeld), hallazgo de importantísimo valor antropológico. Por el lugar en que se encontró se ha dado en llamar a la raza de dicho esqueleto el nombre de Neanderthal, la que se supone vivió en el paleolítico.

(Torres 1935:54)

En aquest sentit l'assignació cronològica dels megàlits, que en els llibres del moment anterior es posaven en relació amb els ibers i els celtes, ja la trobem resituada a l'edat dels metalls:

Monumentos megalíticos.- En el tiempo en que los pobladores de España aprendían el empleo del cobre, recibió también impulso grande la utilización de la piedra; pero no ya para construir armas y utensilios, sino para edificar con ella los *monumentos megalíticos*, llamados así porque estaban formados de grandes piedras.

(Llano 1932:10)

És destacable la incorporació als textos escolars de jaciments i troballes arqueològiques clau en els estudis prehistòrics de l'època (sempre incorporats, però, amb un cert retard respecte el seu descobriment o investigació). Exemples d'aquests jaciments i restes

estrella serien, entre d'altres les coves d'Altamira⁵¹, Los Millares o Torralba.

A més, però, de l'arqueologia prehistòrica com a eina de coneixement del passat, continuaven sent rellevants els estudis antropològics de l'època, molt marcats per la tradició colonial europea, per crear paral·lels etnogràfics que expliquessin les societats del passat remot a Europa desenvolupant-se un terme específic, la *Paleoetnologia*⁵²:

La moderna Etnología, "ciencia del hombre desde el punto de vista psicológico y social y de sus relaciones con la naturaleza", ha tenido sus orígenes en la comparación de la cultura del hombre europeo, del Oriente próximo y del norte africano con la de los hombres primitivos actuales de otros continentes. Del mismo modo se está creando la *Paleoetnología*, que se propone averiguar el origen y desarrollo de las civilizaciones prehistóricas, basándose en la comparación de los restos de aquellas civilizaciones con los utensilios y costumbres de los hombres que están ahora en análoga fase de cultura.

(Aguado 1936:12)

La voluntat, però, de fer rellevant el sentit de progrés de l'espècie humana fa que en algun dels llibres de text d'aquesta època es magnifiqui el caràcter salvatge dels primers humans destacant i, fins i tot, ridiculitzant aspectes de la pretesa vida en aquells temps:

¿Qué género de vida llevaban los hombres prehistóricos?

Sencilísimo: se vestían con pieles; se guarecían en cavernas y chozas; se dedicaban a la guerra, a la caza y a la pesca; e ignoraban las ciencias, las artes y la industria.

(Comellas 1935:34)

⁵¹ En paraules de Ruiz Zapatero y Alvarez Sanchís (1997: 272): "Es interesante destacar el retraso en la incorporación del arte rupestre paleolítico, casi veinte años después de su reconocimiento internacional con el famoso artículo de E. Cartailhac en 1902, en la revista francesa *L'Anthropologie*. Este ejemplo da una buena idea del desfase entre investigación y textos escolares"

⁵² La confluència del historicisme cultural centreeuropeu i les propostes metodològiques de Childe en relació a les cultures arqueològiques va desenvolupar a finals del primer terç del segle XX un interès en la determinació de les correlacions entre grups arqueològiques i ètnies. Aquests estudis, anomenats etnològics (Bosch Gimpera 1932) o paleoetnològics (Martínez Santoalalla 1946), es van centrar principalment en les cultures protohistòriques o de l'Edat del Ferro. En aquest fragment del llibre d'Aguado, però, sembla referir-se a la utilització de les dades etnogràfiques per a la interpretació de les restes arqueològiques, des d'una visió més aviat evolucionista que historicista.

Frotando maderos hacen fuego. Cuentan hasta tres, desde cuyo número su inteligencia se pierde y ya no aciertan a designar sino "muchos". Poseen un lenguaje rudimentario que acompañan de gritos.

(Torres 1935:56)

La transmissió de valors presentistes queda reflectit en comentaris del següent tipus:

La familia va cultivando aquellas inteligencias vírgenes. (El hogar ha sido la piedra fundamental de la civilización).

(Torres 1935:56)

Una visió diferent, més propera a una conceptualització actual de la vida a la prehistòria, positivament els elements de progrés i d'avenç en la mateixa prehistòria, i per tant, molt avançada tant en el referent a la informació històrica, com a l'originalitat en la forma de presentar-la al públic escolar, la trobem en el llibre d'Enric Bagué i Jaume Vicens *Historia* (1936:10-12);

Però la necessitat mana, i l'home ha d'endinsar-se en la boscúria. Al bosc hi té els ginys de cacera, preparats fa molts dies. L'home ha hagut d'inventar aquests paranyes per a suplir les seves dèbils forces en la lluita contra els poderosos animals del bosc.(...)

Així ha remuntat l'home el període primer de la seva vida. Obrir-se pas li ha estat difícil. Però la intel·ligència li ha proporcionat el triomf sobre les forces adverses que li dificultaven el camí.

El text, però, no s'escapa del tint de moral actualista, "la imposición de enseñanzas morales para el presente y el futuro", en paraules de Ruíz Zapatero i Álvarez-Sanchís (1997:269), que, continuant la tradició dels llibres d'història del moment 1880-1920, caracteritzava encara una bona part dels llibres de text;

Heus-el aquí, de retorn a la seva caverna. Està content: ha fet una bona cacera. Damunt l'espatlla porta els palpissos de l'animal que faran la joia de la seva muller i de la mainada(...).

(Bagué i Vicens 1936:12)

Així com tampoc a una visió de la divisió sexual del treball propera a la percepció de les feines dels homes de més importància de la de les dones, recloses a l'àmbit de la seva llar⁵³:

Els homes tornen al camp; les dones, a les tasques de la llar.

(Bagué i Vicens 1936:17).

La valoració de la tasca arqueològica, com a eina imprescindible per a la interpretació del passat a partir de l'estudi de les restes materials queda reflectida al final de l'apartat amb què finalitza el temps de la prehistòria i avala, deixant definitivament fora les anteriors incerteses, les interpretacions oferides:

Però avui les restes d'aquells poblats i d'aquells enterraments ens permeten de reconstruir la vida dels homes d'aquell temps. Aquells homes no havien après encara a deixar-nos consignades per escrit llurs gestes.

(Bagué i Vicens 1936:17)

La divisió per períodes de la prehistòria es configura també en aquest mateix llibre en una estructura de fonament tecnològic clàssic:

Aquells antics pobladors, com els d'altres pobles, passaren per successius estats de civilització: disposaren, de primer, d'eines de pedra, només desbastada; més tard, empraren eines de pedra polida, i després descobriren la manera d'obtenir el bronze i el ferro.

Per aquestes successives conquestes que anaven obtenint aquells avantpassats, sobre la naturalesa de les eines i atuell de què es valien per a llurs caceres i lluites, cada un d'aquells períodes es coneix amb el nom que representa la naturalesa dels estres emprats; així es diu, respectivament, edat de la pedra tallada, edat de la pedra polida, edat del bronze i edat del ferro.

(Pla 1931:78)

Els aspectes socioeconòmics d'aquestes societats prehistòriques eren quasi bé ignorats, i així trobem que les explicacions del pas de les societats caçadores i recol·lectores del paleolític a les societats agrícoles i ramaderes neolítiques, són

⁵³ Ana Mansilla (1998), en la seva revisió dels elements gràfics d'obres de divulgació actual sobre el neolític, reconeix el mateix patró (home: posició primària, activitat significativa; dona = posició secundària, activitat no significativa).

confuses i poc valorades en l'explicació històrica i es descriuen en termes molt generals:

Los instrumentos de piedra se perfeccionaron (piedra pulimentada), se fabricaron variadísimos objetos de barro, empezáronse a tejer las fibras vegetales y se echaron los cimientos de la agricultura con la siembra de ciertas semillas.

(Llano1932:10)

En un cas he pogut observar un trencament d'aquesta tendència, en afirmar Aguado (1936:37):

El nombre *neolítico* suele tomarse como equivalente de *período de la piedra pulimentada*, lo cual no es exacto, pues subsisten los utensilios de piedra tallada, y la industria de la piedra pulimentada no se desarrolla hasta el fin del período.

Durante el neolítico la cultura entra en una fase evolutiva nueva, caracterizada por fenómenos mucho más interesantes que la industria de la piedra. El hombre, antes nómada cazador i colector, se hace pastor y agricultor, es decir, productor de sus alimentos y de primeras materias para algunas de sus industrias.

Comencen a aparèixer textos on sí s'assenyalen les diferents cultures en funció de les tècniques de talla emprada en la confecció d'eines de pedra, o d'altres característiques morfològiques vinculades a artefactes localitzats en diversos jaciments arqueològics (els quals donaven nom a la cultura en qüestió a la qual es vincularien troballes d'altres indrets amb restes materials que podien ser posats en relació amb els elements formals descrits en les tipologies)⁵⁴ podem llegir-la al llibre de J. F. Yela, *Historia de la Civilización Española en sus relaciones con la Universal*, llibre de text per a l'alumnat dels *Institutos Nacionales de Segunda Enseñanza*.

L'aparició de les primeres síntesis de prehistòria espanyola, com la de Pericot l'any 1923 (Ruíz Zapatero i Álvarez-Sanchís 1997:273), o les que es produïren a territoris específics, com la primera síntesi científica de la prehistòria catalana de Pere Bosch Gimpera de l'any 1915 (Santacana 1995:48), expliquen la incorporació, com és el cas d'aquest llibre, d'il·lustracions (gravats) de materials lítics, de pintures rupestres, de monuments megalítics i d'objectes de l'edat de bronze, i

fins i tot fotografies d'alguns d'aquests materials o estructures arqueològiques.

Si bé podien representar en el seu moment avenços en l'àmbit de la investigació les primeres perioditzacions de base culturalista (profundament tipologista), aquestes no van afavorir la divulgació i popularització de la prehistòria que prendria una consideració farragosa per a totes aquelles i aquells que no fossin especialistes en la matèria. Malgrat això, des de la perspectiva també educativa, cal ressaltar la conversió en document històric de les restes arqueològiques sobre les quals van aplicar-se per primer cop mètodes deductius al raonament arqueològic:

Las civilizaciones prehistóricas se dividen en dos épocas generales, conocidas por los nombres de civilización de la edad de piedra y civilización de la edad de los metales, subdividiéndose una y otra como vamos a ver seguidamente.

La civilización de la edad de la piedra.- Toma tal nombre por ser principalmente de piedra los utensilios usados por el hombre que han llegado hasta nosotros. En la civilización se distinguen dos periodos: uno de la edad antigua de la piedra o de la piedra tallada, denominado paleolítico, y otro de la nueva edad de la piedra, o sea de la piedra pulimentada, llamado neolítico.

Ambos períodos se localizan geológicamente en la época cuaternaria; anteriormente a dicha época, no existen pruebas ciertas ni aun seriamente probables de la existencia del hombre sobre nuestro globo(...).

El paleolítico y sus divisiones.- Se clasifica la civilización de este período en diversas fases, que toman sus nombres de distintas localidades en que se verificaron hallazgos de restos líticos, productos de la industria o actividad humana. Tales fases se denominan prechelense, chelense, acheulense, y musteriense, constituyendo estas cuatro primeras el llamado paleolítico inferior, así como las llamadas auríñaciense, solutrense y magdaleniense, integran el paleolítico superior. (...).

La civilización del epipaleolítico y del protoneolítico. Estas dos civilizaciones, impropia­mente llamadas mesolíticas, forman como el tránsito entre el paleolítico y el neolítico. La civilización del epipaleolítico está representada por el capciense final, que se extiende

⁵⁴Yela reproduceix en el text seqüències cronològiques del Cuaternari com les desenvolupades per Commont a principis de segle (Groenen 1994).

por las regiones que baña el Mediterráneo, y se caracteriza por las llamadas industrias microlíticas, o de instrumentos líticos diminutos que revisten formas geométricas; descendiente del capsense final es el tardenoisiense, llamándose por ello también capsiotardenoisiense.

En la civilización aziliense, perteneciente también al paleolítico, aparece una industria lítica de tipos mayores, mezclados con utensilios pequeños(...). La civilización tardenoisiense, enriquecida con elementos azilienses, origina una serie de industrias intermedias que reciben el nombre de azilio tardenoisienses; a ellas corresponde en la Europa del N. el maglemosiense(...).

(Yela 1928:15-21)

Crida l'atenció en aquest llibre de text com l'enorme nivell de concreció que havia caracteritzat l'anàlisi tipològica dels tipus de talla i artefactes lítics apareguts en diferents jaciments arqueològics paleolítics, que donaria llum a un sense fi de cultures paleolítiques, no tindria seguiment tan pormenoritzat en l'arqueologia del neolític. En el llibre podem veure com la classificació de cultures neolítiques és molt més simple i dispers, i respon a l'existència de megàlits, a l'aparició d'un tipus concret de decoració ceràmica i a la localització geogràfica dels jaciments. En tot cas, la comunicació entre la recerca del moment i el divulgador semblar haver estat força fluida i amb una voluntat expressa d'enfatitzar el caràcter científic-taxonòmic de la investigació prehistòrica. Un altre aspecte a ressaltar és la de la total acceptació dels períodes prehistòrics basats en els canvis tecnològics del treball de la pedra, entre el paleolític, o l'aparició del treball amb metalls. L'aparició de l'agricultura i la ramaderia prenen en aquest sentit un caràcter secundari en l'explicació històrica:

Como civilización protoneolítica aparece el campifiense, en el cual el hombre habita ya en cabañas y se dedica a la cría de ganados y cultivo de plantas, siendo instrumentos típicos de tal civilización unas hachas largas y ovales, denominadas picos, y los llamados hendidores; también aparece cerámica bastante tosca y rudimentaria.

La civilización neolítica.- Dentro de la industria lítica se caracteriza esta edad por la plena aparición de la piedra pulimentada, y con ésta va perfeccionándose poco a poco la cerámica (...).

Distínguense diversos grupos y períodos en la civilización neolítica; así tenemos el grupo que se extiende desde Noruega hasta los Cárpatos y la frontera O. de Rusia abarcando el nordeste de

Alemania; en él van progresando sin interrupción las construcciones megalíticas y la industria lítica, viniendo sucesivamente tras la etapa de los kjoekkenmoeddings, la de las tumbas construidas de un modo regular, la de los dólmenes, la de los sepulcros de corredor y finalmente la de las sepulturas de cistas de piedra.

Otro grupo de la cultura neolítica es el de las habitaciones lacustres o palafitos del noroeste de Suiza, en el cual sobresale la cerámica, cuyas formas se aproximan a las propias de la edad de los metales.

Finalmente, el tercer grupo o provincia que cabe distinguir en la cultura neolítica, es el centro de Europa, siendo la industria de la cerámica la manifestación más relevante de la dicha cultura centroeuropea. En efecto, vemos aparecer en ella la cerámica de cuerdas(...).

(Yela 1928:21-23)

La incorporació de les propostes tipològiques del món de l'arqueologia prehistòrica en els llibres de text d'aquest moment el podem observar també al llibre de Aguado (1936:41), quan es refereix a Bosch Gimpera a l'hora de caracteritzar el món megalític peninsular en tres grups: "dólmenes sencillos, sepulcros de corredor y galerías cubiertas; sepulcros de cúpula."

Així com l'edat del bronze queda confosa, prenent però especial rellevància en el referent a l'edat del bronze peninsular les troballes de l'anomenada cultura del Argar, l'edat del ferro s'organitzarà a l'entorn de dues cultures centre europees Hallstatt i La Tène (Yela 1928:35; Aguado 1936:47).

Bo i l'aparició i consolidació d'aquest corrent científista, és curiós que encara trobem en alguns dels llibres d'història d'aquest moment l'explicació *providencialista* als orígens humans, com en el cas d'aquest llibre de l'editorial Luis Vives, vinculada a l'església:

Edades históricas. La Edad Primitiva comprende los tiempos que transcurrieron desde Adán hasta después del diluvio.

(Edelvives 1936: 7)

Colocados los primeros hombres en lugar geográfico ventajoso, probablemente en algún paraje del Asia Occidental, vivían con poco trabajo de los frutos espontáneos de la tierra y tenían tiempo

para discurrir y cavilar. Al aumentar la población viéronse obligados a cazar con más actividad y a cultivar la tierra para obtener cosechas más abundantes.

Para hacer frente a las nuevas necesidades comenzaron a fabricar instrumentos con los materiales que estaban a su alcance: la piedra, la madera, etc.

(Edelvives 1936:23)

La visió d'aquells primers humans com a éssers miserables, imatge de retruc atribuïda a pobles americans, africans i asiàtics coetanis al llibre, queda reflectit en un dels altres fragments, profundament racista:

Tristísima fue la situación de los descendientes de Adán esparcidos por el mundo, viviendo la mayoría de ellos en la miseria y en la más crasa ignorancia.

La civilización relativamente adelantada de los noaquidas (descendientes de Noé) experimentó después del diluvio, progresos o retrocesos según las condiciones del medio en que vivieron los pueblos al alejarse de la cuna común.

Durante muchos siglos gran parte de la Humanidad vivió así en estado de decadencia y degradación en lo físico y de corrupción en lo moral, como aun hoy viven algunos pueblos de África, América, Oceanía y Asia.

(Edelvives 1936:25)

En aquest mateix llibre, però, després d'una introducció amb un fort component religiós, els autors proposen una periodització de base científica i tipològica en la mateixa línia, però simplificada, que hem vist al llibre de Yela (1928).

En resum, en aquest moment es produeix una acceptació generalitzada de la informació aportada per la investigació prehistòrica, amb l'excepció de les publicacions vinculades a editorials eclesiàstiques, que remarquen el caràcter científic de la recerca arqueològica molt marcada per les propostes tipològico-culturalistes del arqueòlegs francesos i centreeuropeus.

En consonància amb un paradigma interpretatiu oscil·la entre una visió universalista/internacionalista i una reivindicació de la

reivindicació de les arrels racials del pobles, el textos manifesten una absència generalitzada d'elements propis de la prehistòria ibèrica (íbers i celtes), amb l'excepció de les referències als pobles protohistòrics que es mantenen com una constant des del període anterior. També hi trobem els primers intents de proposar elements de comprensió i no tan sols de memorització combinat amb una especialització en la terminologia dels textos, que si bé demostren un grau bastant marcat d'existència d'unes vies de divulgació des de l'àmbit de la investigació, comencen a caracteritzar una forma de plantejar l'ensenyament de la prehistòria en termes de seqüències culturals i artefactuals.

2.2.4. Franco i l'escola: la mistificació nacionalista (1936-1975)

Assenyalen Ruíz Zapatero i Álvarez-Sanchís (1997:275) que la intenció de Franco i el seu règim feixista era controlar fèrriament el sistema educatiu i rescriure la història d'Espanya. Assenyalen els autors que, malgrat que el franquisme va exagerar i manipular els fets històrics en benefici propi, la visió de la història seguia recolzant-se en la tradició històrica anterior. Això sí, era evident el paper d'exaltació pàtria que havia de provocar l'estudi de la història d'Espanya, perfectament definida en la dedicatòria que fa l'autor J. Muntada al seu llibre *Santa Tierra de España* (1942:15): "A mis hijos, para que se abrasen de amor a España".

Que Espanya era "la més" i "millor" en tot ho traspuaven els textos fins en els més petits detalls:

España es uno de los países donde los hallazgos prehistóricos han sido más abundantes y valiosos y los estudios a ellos dedicados son de día en día más frecuentes y científicos

(Bermejo 1942:5)

Respecto a la riqueza metalúrgica de España en aquellos tiempos, baste decir que en Galicia se encontraba el oro al labrar la tierra.

(Bruño 1958:11)

I l'adscripció al nou règim havia de ser explicitada de forma clara i rotunda, com a mínim als llibres impresos als primers "años triunfales":

Al Excelentísimo Señor

D. Francisco Franco Bahamonde

Señor: Durante las horas largas y duras de la Guerra Liberadora, vuestro nombre era ilusión, fe, amparo, de todo español digno. Llegada la Victoria, es preciso que aquel fervor que ardía en nuestros corazones, se manifieste de modo indudable, tangible. Mi ofrenda, cuya modestia bien conozco, es sólo patriótica expresión de gratitud, afirmación de fidelidad, orgullo de ser el más humilde soldado de vuestras filas.

EL AUTOR

(Bermejo 1940:5)

Reflexión.

Pensemos en los iberos, celtas y celtíberos. Son los primeros pobladores históricos de nuestra Patria; porque, aunque se han encontrado cráneos, huesos e instrumentos de los pobladores anteriores de nuestro suelo, no tenemos noticias escritas de éstos.

Consideremos sus cualidades. Eran sencillos, fuertes, valientes, amantes de su independencia y religiosos. Ésas han sido siempre las virtudes de nuestra Raza. Han brillado esplendorosamente a nuestra vista en la Guerra de Liberación ganada por nuestro invicto Caudillo, que nos ha librado de las crueles garras comunistas.

Con el pensamiento puesto en España debe decir cada uno: *Nunca olvidaré las virtudes de la Raza hispana. Procuraré adquirirlas con tesón.*

(Edelvives 1956:13)

Més clar encara pot apreciar-se en aquest text de José M. Pemán (1939:16-17):

LOS MOROS Y NOSOTROS⁵⁵.

⁵⁵És destacable el fet que aquest fragment, amb aquest títol, formi part de l'apartat *Los primitivos hombres de España*.

(...) España es un poco como la casa de todos: como el mar, donde han venido a reunirse los ríos humanos de todas partes del mundo. Esto es lo que hizo fuerte y magnífica su gente: y esto es lo que hizo grande su Historia, que tuvo que luchar, con esfuerzo de gigante para sacar de esa variedad una Patria propia y distinta de todas.

Quizá se pueda decir que en medio de esa variedad de grupos, el que más dominó y dio base y fondo al pueblo español, es el ibero: o sea, el venido del Norte de África, del cual proceden también sin duda los moros de Marruecos. Por eso, cuando más tarde los moros invadieron a España, encontraron un pueblo parecido a ellos en muchas cosas y lograron estar en ella muchos siglos, y entenderse, durante ellos, perfectamente, en muchas partes, con los españoles. Por eso ahora los moros "regulares" pelean alegres y contentos, en el gran Movimiento Nacional, al lado de los españoles, se encuentran como en su casa y quieren, como niños, a sus jefes y oficiales.

(...) Sin embargo, cuando en un vaporcito pasamos desde Algeciras a Ceuta, aunque la distancia es sólo de una hora y aunque en los moros encontramos muchas cosas como de familia, notamos también una enorme diferencia. Hemos salido de Europa para entrar en África. ¿Qué es lo que ha hecho, viniendo los dos de un tronco común, tan superiores, civilizados y europeos a los españoles frente a los moros? ¿Qué es lo que hizo que los arrojáramos de España, cuando nos dominaron, para dejarlos volver, únicamente, ahora, como soldados a nuestras órdenes, como niños a los que queremos, pero a los que dirigimos y mandamos?

La contestación a esta pregunta es toda la Historia de España: El esfuerzo enorme por el que los africanos españoles del lado de acá del estrecho, hemos logrado elevarnos tanto sobre esos otros hermanos nuestros del lado de allá, que son los moros, en los que podemos ver lo que hubiéramos sido nosotros si nos hubiera faltado un momento esa voluntad fuerte e incansable para afirmarnos y defendernos contra todos los peligros.

Ahora os voy a contar cómo fuimos invadidos, uno tras otro, por muchos pueblos y cómo, venciendo a los unos y tomándole a los otros lo bueno que traían, logramos hacer esta cosa admirable que es nuestra Patria y ser esa cosa magnífica que es el español: "una de las pocas cosas serias que se puede ser en el mundo".

Espanya va tornar a convertir-se en el centre del món que calia estudiar, pàtria mare de virtuts que els seus fills i les seves filles (especialment els seus fills) havien forjat des de la gallardia, el valor i la defensa dels valors "més sagrats". El més recent en aquell moment era

la victòria sobre els mals espanyols que l'havien partit (amb els separatismes) i venut a les forces del mal (el marxisme), virtuts, però que gràcies a la investigació arqueològica podien remuntar-se fins al Paleolític Inferior!

Hay en el borde nordeste de la Meseta, al norte de Sierra Ministra, la villa soriana de Torralba, y en la pendiente de la montaña hubo, en tiempos antiquísimos, un lago profundo, ahora desecado. Cavando con el pico y la azada, se encontró aquí el más viejo tesoro de huesos y herramientas: España escribió la primera página de la vida humana.(...)

Esta es la cuna de los hombres ingeniosos, decididos y esforzados, ¡valientes!

(Muntada 1942:23)

La religió tornava a convertir-se en un poder fàctic més de l'Estat, la victòria franquista era també la victòria dels sectors més reaccionaris de l'església que barrejaven l'evolucionisme més simplista i eurocèntric amb els postulats de l'ortodòxia catòlica:

En la Historia Sagrada leemos que la ignorancia fue una de las consecuencias del pecado de nuestros primeros padres. Ello explica el escaso nivel cultural en que aparecen las razas primitivas

(Edelvives 1948:14)

En aquest context, el paper de l'església en la història d'Espanya prendria una rellevància extraordinària, i fins i tot els "espanyols" de la prehistòria actuaven inspirats per la mà de Déu, malgrat, això sí, que encara no ho sabessin. Com en el cas esmentat més amunt, les troballes arqueològiques, ja reconegudes com a dades històriques i fiables, s'aplicaven al propòsit d'establir un arquetip d'allò considerat espanyol amb arrels paleolítiques:

Y en la zona lluviosa, a unos pasos de la villa de Santillana del Mar, hallarás las más hermosas pinturas esculpidas en las rocas.

Una niña curioseosa en los rincones de esta **Cueva de Altamira**, y de pronto grita: -¡Mira que bueyes!

El caballero montañés, que con sorprendente calma y seguridad había descubierto estas maravillas de España sin reparar en todos los dibujos, ahora mira y remira un espléndido bisonte macho,

otro hembra que salta, dibujados en negro y rojo, imitando las formas de estos animales los salientes de las rocas, en actitudes vivas, galopando, mugiendo, echándose.

Aquí se forjan los primeros grandes artistas, que envuelven las tareas de su tiempo en aires espirituales: pintan para que el cazador pida ante estos dibujos, en rezo supersticioso, el éxito de la jornada; cargado de dardos arrojados (arpones y azagayas), el cazador fía más en venir a la Cueva primero, como si estas figuras fuesen los santos de su devoción.

Esta es la cuna de los hombres creyentes, quienes aun ignorando cuál es el verdadero Dios y el culto que deben tributarle, son la preparación de la raza que le rendirá la devoción más encendida.

(Muntada 1942:25-26)

Si un dels pilars de la nova Espanya era l'església, un altre era la família, la qual també trobaria, segons l'autor, origen en la mateixa prehistòria llunyana, ara escenificada en un ambient megalític, avalat amb l'erudita enumeració de les seves variants constructives:

Nuestra **familia primitiva** se une en torno del hogar y abre la velada para renovar energías y sellar el apoyo que todos se deben; aviva la lumbre el sebo del reno...

De pronto se oye el bramido de las fieras, y la familia estrecha el haz de su amor para librar la batalla contra el enemigo común.(...)

Las madres impulsan a sus hijos para la lucha ardorosa: es el amor materno el primero en alentar la fiera tenacidad de los corazones, y cuando en la brava lid caen los seres queridos, antes que en ningún país del mundo⁵⁶la idea de la vida futura llena los campos peninsulares de sencillos y grandes monumentos para honrar a los muertos y recogerlos como en una sepultura: dólmenes o mesas de piedra que imitan las cuevas naturales, con sepulturas de corredor, primero, y luego en filas paralelas hasta la galería cubierta; menhires o piedras solas, largas, verticales y fijas; cromlechs o menhires circulares; grandes piedras que giran; talayots, atalayas o miradores; piedras que serán eternas como el ideal que las levantan.

(Muntada1942:26-27)

Apareix també una recuperació dels valors racials dels celtibers en els orígens de la "civilització espanyola" per excel·lència. La prehistòria nacionalista continuaria desenvolupant-se, centrada ara, ja

no exclusivament en referents textuais, sinó en aquells aspectes procedents dels estudis ja força desenvolupats sobre iconografia i estatuària ibèrica i celtibèrica:

La **raza peninsular** se alimenta del fiero valor del **ibero** y del suave talento del **celta**, y hallan su conjunción principalmente en Castilla, con los **celtíberos**.

Nace la Historia de España, y los jinetes e infantes corren los campos para defenderlos y ensancharlos (...)

Estalla el combate y al poco rato los luchadores se repliegan al amparo de redondos escudos, yelmos con plumas, loriga, casco y cinturón de armas . No huyen . ¡Oh, no! La trompeta anuncia la simulada retirada y los soldados entran en la fortificación (castro o citania), por distintos sitios; ven el modo de atacar mejor y con renovado brío, y de pronto, rasga el aire español un canto guerrero y se despliegan en grupos los combatientes: es la primitiva infantería nacional, que vence al invasor en todo tiempo y ocasión.

Y la signa o bandera hace su paseo triunfal y los soldados la miran y saludan con ardor.

¡Qué vida más heroica! ¡Qué vida más española!

(Muntada 1942:27-28)

No només els valors espirituals de l'Espanya franquista cercaven els seus orígens en la protohistòria peninsular. Els valors folklòrics, tractats des de la seva visió més tòpica i reaccionària (les danses, l'oci i les dones⁵⁷) també troben les seves primeres manifestacions entre ibers i celtès;

Cantan y bailan los españoles, se convidan generosamente y forman una cadena humana: suben y bajan los brazos al compás de la flauta, trompa o cuerno, a la luz de la luna.

Esta es una española con vestido de colores; le caen hoy dos trenzas por la espalda; otro día llevaba un peinado muy difícil que un pañuelo sujetaba con delgada montura de hierro, la cual, con el tiempo, será la peineta y la mantilla(...) Es la dama española de grandes ojos negros, elegante y sencilla al mismo tiempo, digna y serena como la Dama de Elche y enseña a andar a las mujeres del mundo.

⁵⁶El subratllat és meu.

⁵⁷La dona espanyola (representada per la Dama d'Elx) ocupa l'espai final del repàs als orígens d'Espanya, junt amb altres detalls del tipus; l'afecció dels espanyols al vi,

Respetan a los ancianos, gustan de las cosas bien encaminadas y derechas⁵⁸ y se divierten viendo luchar bravamente con el toro (...).

(Muntada 1942:28-29)

Òbviament, els mites de Sagunt i de Numància prenen aquí aires de resistència i indomabilitat a l'estranger invasor:

Los saguntinos, solos, abandonados a sus propias fuerzas, envueltos por las tropas de aquel genio de la guerra, reparan valerosamente las brechas de sus murallas; pero vuelven los sitiadores con una torre móvil cuyos arietes y catapultas hunden la fortificación

Entonces los héroes lánzanse a las llamas para que el agresor no encuentre más que cenizas: mueren cantando himnos patrióticos entre sus casas humeantes: de esta manera primitiva dan la primera lección de resistencia indomable

(Muntada 1942:31)

Pero el alma de España es inmortal, y está aquí, detrás de los muros de **Numancia**.

¡Numancia! Rodeada de bosques, al este del Duero, con una sola vía descendente, cuajada de fosos y barricadas, cuenta 8.000 hombres dispuestos a todo por defenderse y vengar la muerte de su Capitán.(...)

El nuevo general observa que su ejército está minado por los vicios, mientras en las filas españolas reinan buenas costumbres, moderación, disciplina, coraje, llama patriótica.(...)

Pero Numancia no cede; los sitiados ya comen cuero cocido y hasta los cadáveres de los suyos; solamente por el Duero se puede entrar en la ciudad mártir y salir de ella con gran peligro.(...)

Luce el claro sol de España y los sitiados sienten que ha llegado su última hora; salen para un esfuerzo supremo y hasta el enemigo paraliza su potente brazo ante estos esqueletos andantes de extraviada mirada que vuelven a refugiarse detrás de sus muros; los héroes se despiden de la lucha blandiendo inútilmente la terrible espada de hierro ibérico; también se despiden de sus pobres casas de tres habitaciones estrechas y bajas, y de la bodega, , que guarda recuerdos de las veladas que no volverán; apuran sus mostos en

als balls (que tenien ja formes reconegudes en els molt posteriors balls regionals) i als toros.

⁵⁸El subratllat és meu.

decoradas copas y en hermosos barro pintados con figurillas gráciles rojas perfiladas en negro, y de barro blanco ornamentado de rojo; pónense sus sortijas las mujeres, las joyas familiares que fueron mudos testigos de las horas felices, y los sayos, que tantos vientos castellanos contuvieron, cubren por última vez el cuerpo de los héroes⁵⁹; acuerdan envenenarse unos y matarse otros; cadáver sobre cadáver serán arrojados a una misma hoguera y tras de cada muerto le seguirá el que le haya quitado la vida.

Este es otro ejemplo de nuestra virtud de resistencia brava, aunque a la manera primitiva, esto es, con el pecado de quitarse la vida; porque los numantinos tampoco pueden conocer el alto ideal que debía perfilar la luz del Evangelio...

(Muntada 1942:33-34)

Malgrat que l'arqueologia prehistòrica havia desenvolupat ja propostes d'anàlisi de la història a partir de l'estudi de les restes materials, alguns llibres de text encara mostraven (i ensenyaven) una certa desconfiança vers la fiabilitat de les dades obtingudes a partir d'aquest tipus de fonts, sobretot per la inexistència de les "fiables" fonts escrites d'altres èpoques:

Hay una larguísima época de la evolución humana de la que no puede hacerse historia, porque ni existe testimonio escrito sobre la vida social del hombre, ni datos que nos permitan substituirlo.(...) Para conocer esta etapa prehistórica del hombre no tenemos otros datos que los restos humanos (huesos, esqueletos, cráneos, etc.) y los restos de los instrumentos primitivos que utilizó

(Pérez 1939:12)

Així com també perviuen la inconcreció temporal dels temps més antics:

España está poblada desde hace unos miles de años.

(Edelvives 1958:4)

Al mateix temps, però, apareixen alguns llibres de text, excepcionals, que aposten per continuar amb una interpretació científica, iniciada al moment anterior fins la finalització de la Guerra Civil espanyola, de la prehistòria. Un llibre singular que abraça totes les èpoques però que aconseguix no entrar en el tema de la Guerra

⁵⁹Aprofita fins aquí, en el darrer paràgraf, l'autor per descriure la cultura material

Civil⁶⁰ i per tant superar una molt possible censura a la què hagués estat sotmesa, és el de Lluís Pericot, Alberto del Castillo i Jaume Vicens, *Polis. Historia Universal Política* (1945). Pericot, que ja he comentat abans que havia escrit una de les primeres síntesis de prehistòria espanyola (1923), és qui escriu el tema referent a l'antiguitat (un cas també excepcional en l'època, o en l'actualitat també?, d'investigador-divulgador, a l'igual que del Castillo y Vicens), i mostra en els seus textos a l'etnologia i l'arqueologia la font del coneixement de les societats primitives:

Con tales métodos combinados, se llega a resultados admirables. La historia no escrita que así se reconstruye, es menos detallada que la historia escrita. Desconoce los nombres de sus héroes y de sus genios. Pero no por eso es menos fidedigna, pues con frecuencia los documentos escritos ocultan o falsean la verdad.

(Pericot et alii 1945:5)

Aquesta autors assenyalen també la confusió del terme prehistòria:

Esta última denominación (prehistoria), aunque sea admitida corrientemente, es confusa pues no existe Prehistoria humana. Desde que hay un hombre creado en la Tierra, sus hechos son históricos

(Pericot et alii 1945:5)

L'arqueologia, però, que en llibres com el que acabo de comentar, apareixien com a font indispensable per al coneixement del passat, va continuar sent relegada a un paper molt secundari en alguns llibres de text, com el de Bruño (1960:3), en el qual es llegeix:

numantina.

⁶⁰L'única referència a la història propera d'Espanya es troba a la pàg.253, en el capítol dedicat al que anomenen els autors *Edad Moderna*, en l'apartat que porta per títol *La Península hispánica*:

"En España, ante la creciente agitación social y política, que el Parlamento no sabía remediar, el general Primo de Rivera instauró una dictadura militar en 1923, que restableció el orden, resolvió la guerra de Marruecos y emprendió vastas obras públicas. Caído el gobierno en 1930, al año se produjo el derrumbamiento del trono de Alfonso XIII y la instauración de la Segunda República. Ésta no pudo desarrollarse en paz, por la implacable lucha política, religiosa y social emprendida por todos los partidos y organizaciones. En octubre de 1934 se produjeron levantamientos armados en Asturias y Cataluña, que fueron sofocados por el gobierno central. Dos años más tarde, la lucha política se recrudeció en tal medida que, detentando el poder un gobierno elegido por un frente popular, las convulsiones públicas menudearon con deplorable frecuencia."

Després d'això el text passa a la Segona Guerra Mundial. La Guerra Civil i la victòria de "los Nacionales" no mereixeran ni una línia del llibre.

Para cumplir su cometido de estudios del pasado humano, ya esté alejado en el tiempo, o bien sea más o menos retrospectivo, la Historia, como toda obra científica, apela a la colaboración de una gran parte de los conocimientos humanos. El historiador ha de acudir, a fin de trabajar y elaborar su obra, a un conjunto de materiales auxiliares, que le sirven de conocimientos instrumentales, de los que echar mano en cualquier ocasión.

De estas ciencias auxiliares, unas son de carácter natural: antropología, etnología, etc.; y otras son ciencias psicológicas: psicología, sociología, economía, estadística. Otras ciencias auxiliares son eminentemente técnicas e imprescindibles para todo trabajo histórico. Son las más importantes, la paleografía, y la diplomacia, la cronología y la geografía. También, a veces, ha de acudirse a la arqueología.

O com es fa evident en la seva definició en textos com el de Arenaza i Gastaminza (1965:2) que limiten la seva funció a "el estudio de monumentos antiguos".

És evident en aquest menyspreu a l'arqueologia un menysteniment evident cap a la prehistòria com a etapa històrica capaç d'aportar coneixements útils per a la comprensió de les societats humanes.

Un aspecte també singular del llibre de Pericot, del Castillo y Vicens (1945) el trobem en la voluntat pedagògica de l'obra, que queda de manifest a l'exercici didàctic que suggereixen en la imatge que es proposa per fer entendre la duració dels temps "històrics"(amb llengua escrita) respecte dels "prehistòrics"(sense llengua escrita):

La larguísima raíz de la Historia.- El resultado fundamental a que se llega es la remota aparición del hombre y su larguísima vida sobre la Tierra. El período de civilización con historia escrita es un pequeño tronco que sale de una larguísima raíz. Estamos más cerca de lo que nos parece a primera vista, de esa humanidad primitiva.

Fácil nos será imaginarnos una hilera de 300 personas. Si nos colocamos en uno de sus extremos y suponemos que los que preceden son nuestros ascendientes, aquella hilera nos llevará hasta una antigüedad de 10.000 años (tres generaciones en un siglo, 30 en un milenio). No es, pues, una distancia tan remota como nos parecía.

(...) Pensemos sin embargo, que habría que establecer varias hileras como ésta para alcanzar a los primeros hombres creados.

(Pericot et alii 1945:6)

Ja entrat en l'estudi de les societats prehistòriques, Pericot proposa la divisió en períodes: paleolític, mesolític, edat del coure, edat del bronze i edat del ferro. Per a la descripció del món paleolític Pericot emprà la subdivisió paleolític inferior, paleolític mig i paleolític superior. Les diferències entre els tres moments fa referència sobretot a aspectes referents a morfologies lítiques (tipus de material lític i tipus de talla), però també els diferents tipus humans (que l'autor anomena *races*); *Pitecantropus* (de Java), *Sinantropus* (de Pekín), *Africanthropus* (del Transvaal), la mandíbula de *Mauer* (Alemanya) o el crani de *Pitldown*⁶¹ (Anglaterra) per al paleolític inferior. L'home de neanderthal per al paleolític mig i Cro-Magnon per al paleolític superior.

En l'explicació del neolític opta per una visió difusionista:

Tras unos cuantos milenios, llegan a Europa los primeros destellos de la civilización formada en el Próximo Oriente (hacia el 4.000 a. de J.C.). De una vez o en diversas oleadas, por el África menor i España o por los puentes balcánicos y la cuenca del Danubio, van llegando la cerámica y el tejido, el pulimento de la piedra con el tipo de hacha, la agricultura, la domesticación de los animales y la ganadería.

(Pericot et alii 1945:18)

L'adopció d'esquemes de periodització cada vegada més complexos a mesura que avançaven els coneixements en arqueologia prehistòrica, eren explicitats en casos com el del llibre de E. Bagué i J. Vicens *Ars. Historia de la cultura* (1961);

La vida de la humanidad prehistórica se ha dividido, hasta ahora, en dos grandes etapas, caracterizadas por el uso predominante de un material: piedra o metal, para la elaboración de los utensilios. Este cuadro apenas corresponde a la realidad cultural que han revelado los nuevos hallazgos. Está completamente superado en

⁶¹Les fraudulentest restes arqueològiques de Pitldawn són també anomenades al llibre *Historia de la Edad Antigua* de segon de batxillerat, del professor Luís del Arco, (s.d., molt possiblement dècada 1940) i al llibre *Historia de la Cultura* (1940) de Bermejo.

muchos aspectos, pero es conveniente saberlo porque la terminología prehistórica sigue basándose en él⁶².

(Bagué i Vicens 1961:5)

A *Compendio de Historia Universal* (Bruño 1953), es presenta una seqüència encara més detallada i especialitzada per a la prehistòria espanyola:

En nuestra patria el acilense es propiamente paleolítico y constituye la última fase del *altameriense*. Además, al revés de lo que se venía creyendo, se propagó de España a Francia como lo demostró Carballo y al fin lo aceptó Obermaier.

Del tiempo de transición (postpaleolítico y protoneolítico) tenemos en España una civilización típica de la *asturiense*, sucesora de la acilense, extendida por el litoral cantábrico⁶³.

(Bruño 1955:18)

En el mateix text, els autors proposen la difusió de la "cultura del vas campaniforme" des d'Andalusia a la resta de la Península, i d'aquí fins a Anglaterra, el Rin i el Danuvi. Destaca la consideració de "decadents" que donen a "l'art rupestre de figures estilitzades"(Bruño 1955:18-19).

El més habitual però, als primers moments dels franquisme, era trobar-se als llibres de text amb visions simplistes de la prehistòria que segueixen parlant, des d'una certa imatge de progrés, d'unes dones i homes rudimentaris i ignorants:

Cuando estudiamos las épocas más primitivas de la vida del hombre en la tierra, quedamos sorprendidos al comprobar la diferencia existente entre su cultura y medios de vida comparados con los actuales. Per, a la vez que sorprendidos por su ignorancia de cosas fundamentales, quedamos admirados ante el gigantesco esfuerzo que supone el ir venciendo en la lucha desigual que entabla su inteligencia rudimentaria contra las fuerzas poderosas, ciegas y frías de la naturaleza.

⁶²Increïblement aquest argument és encara avui dia, amb poques matisacions, admès implícitament en els discursos divulgatius de la prehistòria, sense afrontar els problemes de significació cognitiva que pressuposen en els usuaris no especialitzats, com per exemple els/les estudiants d'ensenyament obligatori.

⁶³ Els esmentats estudis d'Obermaier i Carballo es refereixen a una sèrie de publicacions en torn a jaciments en cova paleolítics i mesolítics de la regió cantàbrica d'aquests investigadors i del Conde de la Vega del Sella entre 1915 i 1930 que van definir aquests grups crono-culturals (cf. Clark 1976).

Por ello el estudio de los tiempos en que la vida de la Humanidad alborea es de los más interesantes e instructivos, ya que en él hemos de ver cómo el hombre asciende desde casi la animalidad a la creación de conceptos religiosos, morales, artísticos y prácticos, primeros pasos para lograr la civilización futura.

(Bermejo 1940:7)

Estos hombres primitivos eran rudos y feroces. Eran también desgraciados. Carecían de todo, y la conquista del alimento diario y la defensa contra las fieras debieron representar para ellos penalidades y peligros constantes. Iban desnudos o cubiertos de pieles. Vivían aislados, y de día y de noche estaban a la intemperie.

(Hijos de Santiago Rodríguez 1942:429)

En alguns exemples, però, que presenten el model de prehistòria = etapa de salvatgisme en evolució cap a la civilització, hi podem trobar idees interessants sobre les causes d'aquesta capacitat d'evolució i progrés humana des dels temps primitius, basada en el treball cooperatiu dels humans com a éssers socials. Aquest és el cas de la *Lectura* que presenta Pérez (1939:16-17) al final del capítol titulat **La vida del hombre prehistórico**, extreta d'un discurs del prehistoriador Hugo Obermaier durant la seva recepció a la *Academia de la Historia* a Madrid l'any 1926:

Debemos representarnos al hombre paleolítico asociado en pequeñas tribus u hordas, pues sus lazos no se concretaban únicamente a los vínculos de familia, sino que eran también determinados por la necesidad de sustentarse y cobijarse, defenderse y auxiliarse recíprocamente. Cualquier actividad provechosa, como la de cazador o colector de frutos, exige necesariamente la colaboración.

La mateixa idea sobre la prehistòria com a una etapa de progrés des d'estadis inferiors de cultura, però des d'un punt de vista positiu quant a les capacitats dels humans prehistòrics per evolucionar, podem llegir-la en aquest fragment del llibre de E. Bagué, *Historia de la Cultura* (1945:7):

En el largo período de la vida de la humanidad llamado Prehistoria, el hombre descubre los materiales y aprende una tras otra las técnicas que se encuentran en la base de toda civilización. Es el período más largo y trabajoso de la Historia de la Cultura, y el hombre necesitó una inteligencia clara y un espíritu despierto para superarlo.

I també al llibre de S.M. *Historia de España* (1961):

No hay que creer que el hombre primitivo, aunque vivía en las cavernas y tenía aspecto salvaje, no sabía nada, no inventaba ni descubría nada y por eso estaba tan atrasado. Al contrario, fue realizando descubrimientos que para aquellos tiempos eran tan maravillosos como lo son los actuales y seguramente más importantes para la vida de los hombres sobre la tierra.

(S.M.1961:22)

En aquesta idea de progrés des del salvatgisme, la imatge del neolític prendra la connotació de solució a les fams i misèries del període anterior, i serà considerat com un moment d'autèntic avenç de la humanitat:

Poco a poco el hombre prehistórico descubre el fuego, la Agricultura, la Ganadería, la Cerámica. Con ello su vida se hace más reposada; se fija en los lugares; disminuyen las hambres feroces que aniquilaban tribus enteras (...)

(Bermejo 1940:10)

La transformación del hombre neolítico significa un paso enorme en el avance espiritual y cultural de la humanidad. Los medios que permiten el progreso son: la agricultura, la ganadería, la cerámica, la industria textil (con el invento del telar, se extiende el vestido), el comercio; y las primeras formas de un culto primitivo, el de los muertos, como índice del avance espiritual e intelectual del hombre.

(Bruño 1960:7)

La universalització simplificada de models, a partir de les poques dades amb les què encara es podia comptar dels temps prehistòrics, queda palesa en el següent fragment en el què l'hàbitat neolític queda reduït al model palafític:

En el neolítico nace también la arquitectura. El hombre construye casas apoyadas en pilotes de madera sobre las aguas (palafitos o habitaciones lacustres).

(Pérez 1939:14)

És, però, interessant com encara continua la defensa, en el llibre de text del mateix autor (Pérez 1939: 10), de les hipòtesis que defensaven el substrat indígena dels ibers, cercant els seus orígens en la població neolítica peninsular, i no, com fins aquell moment, la seva arribada a la Península Ibèrica des de l'Àfrica:

LOS PRIMEROS POBLADORES.- Los habitantes de nuestra Península al comienzo de los tiempos históricos son designados por los historiadores y geógrafos con el nombre de *iberos*, sin que hasta el presente se haya llegado a un acuerdo acerca del origen y procedencia de estas gentes, aunque parezca probable que sean de origen mediterráneo-africano y llegados a España en el período Neolítico

(Pérez 1939:18)

La voluntat de divulgar una imatge autoctonista dels ibers podem també reconèixer-la al llibre de J. Benítez i J. Colls *Primer libro de iniciación cultural* (s.d.:113), malgrat que accepti, en concordància amb el paradigma difusionista, el caràcter exògen dels avenços tecnològics:

Más adelante los pueblos primitivos españoles aprendieron de los pueblos de Oriente el arte de cultivar los campos y el de trabajar los metales. Entonces se establecieron en viviendas fijas, al lado de sus cultivos.

Poco a poco estos pueblos fueron creciendo y se agruparon en aldeas. Algunos recibieron el nombre de iberos.

Però en aquest garbuix d'idees divergents, on es barregen els afanys d'afirmar el caràcter autòcton dels ibers i el paradigma difusionista que dominava les interpretacions prehistòriques de l'època, podem trobar a llibres de text editats posteriorment (com, per exemple, a Edelvives 1958) idees que mantien un model anacrònic de població original a la Península Ibèrica que podia trobar-se als llibres de començament de segle XX i que durant els primers moments del franquisme havien cobrat renovat interès com a reacció a l'aïllament polític i econòmic que havia patit Espanya per part de les potències europees des de finals de la Segona Guerra Mundial (Ruiz Zapatero i Álvarez-Sanchís 1997:277):

PUEBLOS QUE VINIERON A ESPAÑA

A España llegaron varios pueblos, que procedían de Europa, de Asia o de África. Unos vinieron para quedarse a vivir y otros para comerciar o para conquistarla.(...)

Los primeros pueblos históricos de España fueron los iberos y los celtas. Los iberos venían de África y se establecieron en las costas del Mediterráneo. Los celtas venían del centro de Europa y se establecieron en las costas del mar Cantábrico y del océano Atlántico.

Los iberos y los celtas se fueron extendiendo por España y se mezclaron. Así se formó el pueblo celtíbero, que ocupó el centro de la Península Ibérica.

(Edelvives 1958:5)

O d'altres més originals com la plantejada a Bruño (1958:10):

Los iberos procedían de la Georgia (comarca al sur de Rusia), y los celtas del otro lado del Ural (cordillera de Rusia que separa Europa de Asia).

Fins i tot trobem descripcions pràcticament oblidades des de finals del segle XIX en les quals s'identificava als ibers com als primers i enigmàtics pobladors prehistòrics de la península, en un incomparable exercici de sincretisme arqueològic:

No se sabe de cierto quiénes fueron los primeros hombres que vinieron a España ni de dónde procedían. Los primeros de los cuales se tiene noticia cierta fueron los iberos. (...)

Los iberos no vivían como vivimos nosotros. Primero habitaron dentro de cuevas (...) no cultivaban la tierra, sino que vivían principalmente de la caza y cuando ésta escaseaba en un sitio ibanse a otro a vivir.(...)

Los primeros españoles cazaban con flechas y lanzas. Todo esto lo sabemos porque los mismos iberos lo pintaron en las paredes de las cuevas que habitaban (...) Los iberos se fueron civilizando y se fundieron con otra raza llegada más tarde: la de los celtas.

(Del Monte 1963:8-9)⁶⁴

⁶⁴Cal assenyalar que, segons està imprès a la pàgina 4 del llibre, aquesta obra va ser aprovada pel *Ministerio de Educación Nacional para Enseñanza Primaria*.

La tendenciositat de l'explicació històrica folrada d'una ingenuïtat ratllant el ridícul es fa palesa de forma extraordinària quan els llibres de text sobre història estaven destinats exclusivament a nenes. Ja anteriorment (Bardavio 1992;1995) havia fet referència al llibre de Serrano *Guiraldas de la historia. Historia de la cultura española contada a las niñas* (1959) per destacar-ne aquests aspectes. A més de la simplificació en l'explicació de determinats fenòmens, el dibuix de les dones socialment acceptables com a elements passius, dòcils i sotmeses als homes, queda de manifest en el llibre des del relat dels temps prehistòrics⁶⁵. Això sí, les dones no estan excloses totalment de l'explicació històrica, se les atorga el mèrit de ser la clau de volta de la institució familiar i dels efectes benefactors d'aquesta sobre els homes més valents, veritables artífexs dels fets realment importants en la història:

En la noche de los tiempos. La vida de los hombres primitivos fue dura como una maldición de Dios.

(...) Salen los hombres a sus expediciones de caza, a buscar para estrangularlo al oso que ronda los contornos, o a la cabra que salta sobre los abismos.

Y ¡qué días de fatiga detrás del veloz caballo salvaje o del rápido ciervo herido! ¡Qué interminables horas de acecho, escondidos entre hojarascas y matorrales, junto al foso disimulado, esperando que llegue y caiga un elefante colosal o un oso taimado y terrible!

Y ¡qué alegría y qué algazara la de la horda cuando cayó abajo el monstruo y bramaba y se agitaba, furioso, por salir, hasta ser rematado por los dardos implacables y las espantosas pedradas que se le disparaban desde arriba!

Hasta los chiquitines se asomaban a verlo y a tirarle pedruscos con toda la fuerza de sus pulmones.

Las mujeres o siguen a los terribles cazadores vestidos de pieles, llevando a cuestas al hijo pequeño y el cuerno en que van las frutas secas y el cuerno en que se conserva el bálsamo para la herida;

⁶⁵És remarcable el fet que aquest llibre va arribar a les meves mans cedit per una amiga de quaranta anys que el va tenir com a text d'història en els seus estudis primaris. Tot sovint podem creure que aquests llibres van ser utilitzats per la gent més gran i que per tant les idees que transmetien van tenir influència només sobre les persones d'aquest grup d'edat. En realitat, les idees sobre la història que d'ells es desprenen van ser abocades sobre persones que avui en dia desenvolupen les seves activitats socials i professionals en el punt més àlgid de la seva vida, i que per tant ocupen els llocs més influents en ambdós àmbits.

o se quedan con los niños junto a la cueva que les sirve de guarida o bajo el árbol que los cobija con su sombra.

(...) Consagrado el hombre a las correrías de la caza y a los ímpetus de guerras salvajes, la mujer recoge para alimentos las raíces y los frutos que la tierra le ofrece. Y observa que de estacas y semillas nacen nuevas plantas y cómo el agua las vivifica y las hace florecer. Y limpia de hierbas inútiles las cercanías de la vivienda. Y forma en torno las pequeñas huertas y jardines primitivos.

Y ¡qué emoción el día en que los cazadores traen apresado a un caballo salvaje que lograron herir con un dardo, una cabra cogida en una trampa, una blanca oveja apresada en la dulce serenidad de la pradera! Y las dejan amarradas allí, junto a la mujer que las mira compasiva y que empieza a acariciarlas y ve cómo le corresponden y aún se atreve a soltarlas, y observa, llena de regocijo, que ya no se escapan, sino que la siguen con mansos ojos llenos de gratitud. Y comienza la domesticación de los animales (...)

Eran los iberos y los celtíberos fuertes para la guerra y muy hábiles para la caza. Y las mujeres admiraban este valor, prefiriendo casarse con los hombres más valientes.(...)

Los dulces goces familiares llegaron a ser el mejor atractivo de aquellos españoles que vivieron muchos siglos antes de Jesucristo. Y en las noches de luna llena las familias se congregaban y celebraban fiestas semejantes a nuestras verbenas, en las que seguramente tuvieron principio nuestras danzas típicas y muchos de nuestros cantos regionales: los bailes vascos, la sardana y la jota⁶⁶

(Serrano 1959:11-17)

Una altra aportació tendenciosa i presentista de les societats prehistòriques la podem trobar a Bruño (1955:21), quan parla de la religió dels pobles prehistòrics:

En los pueblos más primitivos se tributaba culto a Dios creador, a quien llamaban Padre y le consideraban como autor de las leyes morales, tales como el respeto a la vida humana, la honestidad, etc. Al principio, pues, fueron monoteístas; más tarde se corrompieron y cundió la superstición y la idolatría en la variedad llamada totemismo. Los pueblos pastores conservaron mejor la religión monoteísta, al paso que en los agricultores se formó una mitología astral.

⁶⁶De nou la referència als orígens prehistòrics dels balls "regionales" que havíem ja vist a Muntada (1942) en el més pur estil *Coros y danzas de la sección femenina*.

L'abandonament de les idees *providencialistes* vinculades als orígens bíblics de la humanitat (en una editorial vinculada a l'església catòlica com Lluís Vives) es reproduïen fins l'edició de l'any 1949:

Hace miles de años, en tiempos anteriores al Diluvio universal relatado en la Biblia, fue ya poblada España por diversos pueblos cuyos nombres ignoramos.

(Edelvives 1948:11)

La Biblia nos habla de que el primer hombre, Adán, fue creado por Dios a su imagen y semejanza, pero no fija el momento de su creación.

(Edelvives 1949:96)

Aquesta gènesis bíblica portava (com hem vist abans a Bruño 1955) a assegurar els orígens monoteïstes i de creença en la religió "vertadera" dels primers humans:

Por las pinturas rupestres conocemos el adorno personal y el vestido del hombre paleolítico, y hasta sus sentimientos, costumbres y religión. Esta última tiene carácter totémico -bastantes pinturas reproducen el animal (tótem) protector de la tribu-, y mucho de magia y hechicería. Claro está que a tal estado se llegó mucho después de la primera prevaricación, ya que en un principio la religión era culto al verdadero y único Dios.

(Edelvives 1949: 98)

En les edicions posteriors de l'editorial Luis Vives (la primera de l'any 1951), tota referència a la Bíblia en l'explicació històrica desapareix, limitant-se a explicar que "La prehistoria estudia la vida del hombre anterior a los tiempos históricos" (Edelvives 1951:11). En aquesta edició es consagra de nou als ibers, celtes i celtibers com a primers pobladors històrics, i d'ells es presenta una visió que proclamava el seu caràcter independent i el paper essencial dels homes en el seu esdevenir:

Los iberos y los celtas eran de raza fuerte y vigorosa y amantes de su independencia. Tenían régimen patriarcal, es decir, que el padre de familia era a la vez señor, juez, jefe militar y sacerdote.

(Edelvives 1951:13)

El prejudici sobre les cultures prehistòriques com a mancades de "cultura" (les coetànies societats que viuen directament de la natura hi són també comptades) va continuar present al llarg d'aquest moment. Així al llibre de Bruño (1960:4) podem llegir:

Razas primitivas son aquellos conjuntos de pueblos que vivían o viven en un primer estadio cultural. Así tendremos razas primitivas en el tiempo, objeto de la Prehistoria, y otras en el espacio, las que han permanecido y todavía permanecen al margen de la civilización, y que son estudiadas por la etnografía.

Un dels aspectes en què més clarament es pot observar la incorporació de nous coneixements sobre la prehistòria és en de la mesura temporal de l'etapa. Així a Vicens (1968:11) ja es donaven aquestes dades:

La vida prehistórica corresponde a una etapa larguísima, incomparablemente más larga que la Historia. Se calcula que los tiempos prehistóricos abarcan más de medio millón de años, mientras que los históricos sólo suman siete mil.

En aquesta obra ja de les darreries del franquisme, la periodització de la prehistòria es consolidava en les quatre grans etapes: paleolític inferior, paleolític mig, paleolític superior, neolític (l'edat dels metalls era considerada per l'autor ja com a edats pròpiament històriques). Dels dos moments més antics destaca l'explicitació de la intel·ligència del que anomena "razas primitivas del paleolítico inferior";

Estos hombres primitivos se distinguían claramente de los animales por su inteligencia.

(Vicens 1968:12)

i per la dignificació dels neandertals:

Aunque conservaba rasgos arcaicos (ausencia de mentón, frente huidiza), este hombre tenía un cerebro muy desarrollado y una marcha noble. Realizó importantes descubrimientos técnicos⁶⁷. En

⁶⁷Aquesta dignificació (com la major part dels altres elements que assenyalo en el comentari d'aquest llibre), eren però excepcionals respecte a una majoria de textos que encara presentaven, per exemple en el cas dels neandertals:

"La raza de neanderthal, propia del Paleolítico inferior. Sus características eran: piernas cortas y musculosas, voluminosa cabeza, cráneo alargado y de paredes gruesas, frente huida y aplanada, con el arco supraorbital muy saliente, lo que le daba un aspecto salvaje. La región facial está muy desarrollada, con una robusta

primer lugar, el del útil compuesto, o sea aprovechar una piedra tallada atándola al extremo de un palo. Gracias a su habilidad manual, redujo las dimensiones de sus útiles (hachas y lascas). Aparece entonces un instrumental pequeño, que los prehistoriadores conocen con el nombre de *musteriense*. También logró grandes avances espirituales. Sus sepulturas nos revelan de modo incontrovertible que tributaban culto a los muertos.

(Vicens 1968:13)

En aquest mateix llibre de Vicens hi podem observar un altre aspecte novedós respecte a l'explicació històrica del passat. La incorporació d'explicacions de tipus econòmic, com per exemple en el fragment en el què explicava la diferenciació morfològica de l'instrumental lític del paleolític superior respecte al del paleolític inferior i mig en funció del mode de cacera que es practicava:

El hombre de Cro-Magnon fue agresivo. Inventó el arma arrojadiza (flecha, azagaya, bastón de propulsión y la talla de hojas de piedra, puntas de flecha, cuchillos, raederas, etc.). Así inaugura el período de la PIEDRA LIGERA. (la PIEDRA PESADA corresponde al Paleolítico inferior y medio). En lugar de esperar que la caza cayera en las trampas, salió a buscarla, y de este modo pudo reunir un botín que le permitió satisfacer por completo sus necesidades⁶⁸.

També en el referent a l'explicació sobre el període neolític, l'economia acapara en aquest llibre el paper organitzador d'aquelles societats, deixant a l'aparició de la pedra polida el paper variable secundària. L'organització social i econòmica de les societats prehistòriques prenen el paper preeminent a la tecnologia en la jerarquia explicativa dels esdeveniments històrics (Vicens 1968:14):

Cinco mil años a. de J.C. la Humanidad realizó extraordinarios progresos. Aprendió a cultivar los campos y a practicar la ganadería, a fabricar cerámica, a construir sus propias viviendas, a navegar con remos y velas, a fundir y a labrar el metal (cobre), a tejer la lana y a

mandíbula inferior, carente de mentón. Es muy posible que estos caracteres tan acusados fueran el resultado de una degeneración" (Arenaza i Gastaminza 1965:6).

⁶⁸El subratllat és meu. Pretenc posar en evidència el canvi de la imatge miserable que s'havia transmès en els llibres de text anteriors en relació amb la que es presenta en aquesta, fins i tot opulenta, dels humans del paleolític. Fins i tot l'autor incorpora el concepte de divisió social del treball des d'èpoques paleolítiques; "Así se explica la aparición de un sistema de división de trabajo: mientras el grupo cazaba, unos individuos podían dedicarse a la pintura, la talla escultórica y a la práctica de ritos mágicos" (Vicens 1968:14).

trabajar la piedra con gran perfección, pulimentándola mediante frotamiento.

Novetats vinculades a un enfocament més complex, sobretot a partir dels anys 60 després de la incorporació de noves dades i d'una metodologia més explicativa, van conviure en aquest moment amb exemples d'editorials que seguien copiant models que ja en aquests darrers moments del franquisme sonaven a anacrònics, però que van seguir omplint els caps de moltes i molts joves dels prejudicis i de la tendenciositat històrica pròpia dels moments més durs del franquisme.

De fet, a la producció bibliogràfica franquista haurien de diferenciar-se diferents etapes i que es corresponen amb els temps d'immediata posguerra fins a la dècada dels 50 i una etapa posterior que entronca amb els canvis del darrer franquisme als anys 60 i principis dels 70.

En els anys immediatament posteriors a la Guerra Civil conviuen llibres de text amb continguts i plantejaments que s'entronquen directament amb el període pre-bèl·lic i que semblen entrar de resquilló en el grup dels textos aprovats, com pot veure's al llibre de Pericot, del Castillo i Vicens (1945), amb llibres d'exaltació patriòtica i del nacional-catolicisme com poden ser les obres de Pemán (1939) o Muntada (1942). Contrastant amb el tó més aviat científista i descriptiu dels primer grup de llibres, que inclouen, en alguns casos, propostes i exercicis didàctics pels alumnes lectors, en els textos del tipus dels de Pemán i Muntada s'adopta un estil expositiu de to narratiu, més a prop de les fàbules moralistes que d'un text formatiu o, com a mínim, informatiu. Sembla esperar-se dels alumnes una assumpció de creences, emulant les estratègies d'inculturació pròpies de la narrativa popular, dels contes infantils, i, per tant, amb la mateixa estructura arquetípica d'aquests.

Cap a la dècada dels 50 fins pràcticament finals dels anys 60 els textos escolars perden part de la càrrega d'exaltació patriòtica i tornen a introduir-se, poc a poc, alguns elements que recorden el fil anterior a la Guerra Civil en el que es remarcava el caràcter científic de l'arqueologia prehistòrica en un sentit taxonòmic-descriptiu. Paral·lelament, es produeix una certa acceptació i il·lustració del mètode arqueològic que ja comença a perfilar-se clarament a finals de

la dècada dels 60 i que pren la seva forma definitiva amb els llibres de text derivats de la posada en marxa de la Ley General de Educación de 1970. Des del punt de vista didàctic, es substitueix, paulatinament, el to allisonador de les obres d'exaltació nacional, per un estil amb una major voluntat de pretesa neutralitat científista. Els llibres de text es converteixen, en el que fa referència als continguts de prehistòria, en catàlegs descriptius de les classificacions arqueològiques que es juxtaposen amb interpretacions tòpiques de les societats prehistòriques.

Com veurem, la nova tongada de textos a partir dels anys 70 marquen una ruptura tant en continguts com en enfocament didàctic dels textos, superant, definitivament l'etapa més ideologitzada dels discursos i proposant noves estratègies d'interacció entre els textos i els seus lectors, l'alumnat.

2.2.5. El programa escolar en el marc de la democràcia (1975-1998)

Aquest apartat ha estat subdividit en dues etapes que corresponen, respectivament, als textos de l'antiga EGB i BUP de la *Ley General de Educación* de 1970, i que sense excessius canvis, van mantenir els seus continguts i formes de presentació fins a la LOGSE, i als llibres de text elaborats a recer de la Reforma del Sistema Educatiu, que si bé des de la perspectiva de la presentació dels continguts científics, tal vegada els canvis no siguin substancials, si ho són quant a la incorporació dels nous tipus de continguts (procedimentals i actitudinals). Aquest aspecte, que es podria circumscriure a l'àmbit tecnicoeducatiu, és força rellevant, ja que, com refereix Maestro (1987:3)⁶⁹: *"se observaba una disociación entre los adelantos de la Ciencia Histórica en contenidos y métodos respecto a las prácticas de aprendizaje en el aula donde se sigue estudiando una Historia acontecimental, externa, y por medio de un método basado esencialmente en la transmisión verbal"*.

Un altre element que caracteritzava la història, en aquest cas la selecció i organització dels continguts, als ensenyaments dissenyats a partir de la *Ley General de Educación* de 1970, és que aquesta es presentava a totes les edats en el mateix ordre cronològic. Els programes escolars d'EGB i de BUP o FP repetien els mateixos temes des de la prehistòria al segle XX una i una altra vegada. Però amb una característica que empitjorava la situació: als escolars més joves, els/les d'EGB, o bé se'ls intentava alleugerir el treball oferint-los menys informació que als més grans, el que, en definitiva, només servia per fer les síntesis més abstractes i incomprensibles, generant rebutjos que es prolongaven en els nivells superiors (Díaz 1997:171), o bé la diferència del nivell de contingut i del nivell de llenguatge emprat entre els textos d'EGB i els BUP d'una mateixa editorial, eren pràcticament inexistents (un exemple d'això darrer el podem trobar en la lectura del llibre *Ciències Socials-6* de Vicens Vives, 1991).

L'única excepció remarcable on s'oferia una alternativa diacrònica i integrada al desenvolupament dels temes d'història, en el sentit del que es defineix com a ciències socials⁷⁰, confegint una proposta molt original i ben rebuda, pel que tenia de trencadora, en determinats cercles del professorat de ciències socials del cicle superior d'EGB, el trobem als quaderns de les col·leccions *Tinter*, *Ciències socials de 6è. d'EGB* (Comes i Hernández 1986); *Clip*, *Ciències socials 7è. d'EGB* (Comes i Hernández 1987); i *Ploma* *Ciències socials 8è. d'EGB* (Comes i Hernández 1988) de l'editorial Teide.

2.2.4.1. Els llibres de text de la *Ley General de Educación*

El primer que crida l'atenció en analitzar aquests llibres, en comparació amb els dels períodes anteriors, és la profusió d'imatges (fotografies i dibuixos a color) que predominen sobre els textos. Ruiz Zapatero i Álvarez-Sanchís (1997:279) parlen de la importància dels mapes i artefactes en detriment de la representació d'escenes figurades. Jo

⁶⁹Citada a Díaz (1997:170).

⁷⁰«Quan parlem de ciències socials, en realitat ens referim a un cúmul de disciplines de tradició molt diferent, el parentiu de les quals resideix en el fet que fan al·lusió als humans, a la història, a l'organització social, a la producció i la riquesa, al nombre i la distribució, a les idees i les creacions artístiques o bé a l'ocupació i l'organització de l'espai" (Comes i Hernández 1987).

penso que el que passa és que en augmentar significativament el nombre d'il·lustracions en trobem de tots tipus. De fet, el nombre de reconstruccions hipotètiques d'escenes quotidianes del paleolític i del neolític mitjançant dibuixos és especialment important en els llibres de text d'EGB. Pel que fa als continguts pot percebre's, com a característica general, una disminució dels continguts referents a fets polítics en benefici d'un discurs històric bàsicament econòmic i social.

Quant als continguts específics de prehistòria d'aquest moment, aquests tendeixen, de forma generalitzada, a concretar la informació sobre els temps més antics, apropant l'alumnat a aspectes més relacionats amb la quotidianitat dels humans prehistòrics. Els llistats tipològics i les subperioditzacions que hem pogut observar al moment anterior, són en aquest substituïts per la conceptualització de les creences, la societat o l'art d'aquells primers humans, girant però, de forma molt generalitzada, sobre arguments centrals de tipus socioeconòmic. La incorporació dels termes *societats caçadores i recol·lectores* i *societats agrícoles i ramaderes* substituiran com a etiqueta primordial (no però de forma definitiva, ja que seguiran apareixent en el discurs explicatiu) a paleolític o neolític. La prehistòria com a suport inicial a la comprensió de la història d'Espanya, deixa pas a noves qüestions i nous problemes: fonts de coneixement del passat, comprensió del temps històric, hominització (la terminologia per designar diferents moments evolutius de l'espècie humana; *Australopithecus*, *Homo habilis*, *Homo erectus*, *Homo sapiens neanderthalensis* i *Homo sapiens sapiens*, omplen ja les primeres pàgines dels temes d'història), orígens de l'agricultura (Ruiz Zapatero i Álvarez-Sanchís 1997:279). Val la pena destacar en aquest punt, però, l'aspecte de les tardanes incorporacions de les troballes científiques a la divulgació escolar. Per exemple, la primera descoberta de fòssils d'*australopithecus* va realitzar-la R.B. Young l'any 1924 (Groenen 1994:292). Aquesta descoberta, essencial per a la comprensió de l'evolució de l'espècie humana, no es troba reflectida als llibres d'història d'ensenyament no universitari fins a finals de la dècada dels 60 (Vicens 1968:12):

Razas primitivas del Paleolítico inferior.- Durante el larguísimo período de Paleolítico inferior, la humanidad conoció dos tipos raciales. Los más antiguos habitaron el África meridional y oriental, y se conocen con el nombre científico de *australopitecos*.

"Lucy", el nom que es va donar a la femella d'*Australopithecus*, descoberta l'any 1974 a Etiòpia, la qual es convertia en les restes fòssils més antigues d'homínids trobades fins l'actualitat⁷¹, s'incorporarà al paquet de continguts prehistòrics desenvolupats als textos d'EGB i BUP a partir de la dècada dels 80 (en els llibres d'Educació Primària i d'Educació Secundària Obligatoria de la LOGSE, la seva presència serà ja habitual):

Lucy: D'aquesta manera va batejar el Sr. Johanson l'esquelet femení d'un "**Australopithecus**", una espècie que ja caminava alçada des de fa més de 3,5 milions d'anys. El descobriment va permetre conèixer millor aquest tipus d'homínids que són els més antics dels que es té notícia. Solament van habitar el continent africà.

(Jimeno i Vilaró 1991:109)

Així, si bé que de forma relativament tardana, la influència de la recerca prehistòrica es fa palesa en els llibres de text; una influència que no queda només reflectida en la incorporació de noves troballes, sinó que també s'incorporen nous enfocaments en la conceptualització de les societats prehistòriques. Com ja s'ha comentat en un apartat anterior, a partir de la dècada dels 60 havia començat a fer-se evident a la recerca prehistòrica una forta influència de l'antropologia cultural en l'arqueologia anglosaxona, que queda definitivament establerta a partir de l'anomenada "nova arqueologia" o "arqueologia processual", representada als Estats Units en la figura de Lewis Binford i al Regne Unit amb David Clarke i Colin Renfrew. Des d'aquesta perspectiva s'insistia en la naturalesa global de la cultura, definint-la com un sistema en el què cadascuna de les seves parts estan relacionats entre sí. A diferència de l'arqueologia difusionista i evolucionista, que només contemplava la relació entre cultures, aquesta corrent destacava el fet que les cultures també es relacionaven amb el seu entorn. Naixia així un tipus d'explicació al canvi cultural en funció dels modes d'adaptació al medi, en lloc de recórrer a la fórmula del moviment de pobles com a únic recurs explicatiu de la dinàmica social (Gutiérrez 1997:93).

⁷¹Els diaris del dia 10 de desembre de 1998 anunciaven la troballa d'un esquelet complet d'un *Australopithecus africanus* a Sudàfrica que es converteixen en les restes fòssils més complertes i antigues d'homínids localitzades fins ara. De ben segur substituirà a Lucy en les imatges i comentaris textuais dels llibres d'història de l'EP i l'ESO, i possiblement de forma força ràpida (el món editorial ha entrat en una dinàmica de renovació dels llibres de text, i habitualment dels continguts d'aquests, cada 4 o 5 anys).

No deixa de sorprendre el fet que, en aquest cas, els llibres de text mostrin un caire més "avançat" que la recerca prehistòrica que es portava a terme en aquells moments a l'Estat espanyol que, com ja hem comentat anteriorment, només apuntava de forma tímida, a la primera meitat de la dècada dels 80, una redefinició disciplinar. Aquest fet, aparentment paradoxal, crec que s'ha de posar en relació amb l'absència d'una producció espanyola d'obres de síntesi o de manuals que poguessin servir de referència per als autors de llibres de text. Per contra, és entre 1975 i 1985 quan es reforça la tendència a traduir-se al castellà tot un seguit d'obres de síntesi procedents de l'antropologia cultural i la prehistòria americanes i britàniques (en un grau menor, també franceses) coincidint amb la voluntat de moltes editorials d'omplir el buit bibliogràfic sobre ciències socials que s'arrossegava com a herència del franquisme⁷².

En el cas concret de la visió del passat als llibres de text d'història espanyols, aquesta corrent va comportar, sobretot a partir de la dècada dels 70, l'aparició més freqüent d'explicacions autoctonistes a fenòmens de la prehistòria. Per exemple, les teories difusionistes sobre el megalitisme que podien llegir-se tot sovint en els llibres de la primera meitat del segle XX van desaparèixer a partir dels anys 70. D'altres, però, com la difusió de l'agricultura des del Pròxim Orient a Europa segueixen sent preponderants en la pràctica totalitat de llibres d'EGB i de BUP. En certa manera començaren a evidenciar-se a les lliçons de prehistòria dels textos escolars dels anys 70-80 les idees adoptades des de les propostes de la *New Archaeology* o Arqueologia Processual, tot fent explícit l'estatus científic de l'arqueologia.

Per contra, la forta influència del materialisme històric tant en la investigació com en la difusió d'estudis històrics - bàsicament per a les etapes contemporània, moderna i medieval (i fins i tot per al món antic)-, toparia en el tractament de la prehistòria a les aules d'ensenyament primari i secundari (i amb els materials didàctics

⁷² Per citar alguns dels llibres més representatius traduïts a aquesta època, apart de les diverses traduccions d'obres de Gordon Childe des de finals de la dècada dels 60: Braidwood (trad. 1971), Leroi-Gourhan *et alii* (trad. 1972), Rouse (trad. 1973), Watson *et alii* (trad. 1974), Sahlins (trad. 1977), Harris (trad. 1978), Service (trad. 1973, 1984), Clark (trad. 1981), Leakey (trad. 1981) o Cohen (trad. 1981) als que s'han d'afegir els múltiples articles de *Scientific American* o *La Recherche* en les seves versions castellanques a partir de 1976 i de 1981, respectivament.

emprats en aquests nivells educatius) amb una certa dificultat per ser assumit, potser en part degut a la seva tardana incorporació (exceptuant els elements marxistes de l'obra de Gordon Childe) a les perspectives arqueològiques occidentals. Només als materials elaborats l'any 1977 pel grup *Germania-75* i publicats molt tardanament per Anaya l'any 1990, hi podem trobar un tractament de la prehistòria molt vinculat al punt de vista i desenvolupament explicatiu del materialisme històric. Si bé la inclusió de termes del tipus *societats igualitàries* van tenir un cert èxit, la prehistòria es mostrava com un moment antipàtic i en molts casos vist com a escassament significatiu per a la comprensió del present, per a un professorat que molt majoritàriament entenia la història com a una arma intel·lectual per a l'alliberament del homes i dones del futur (prejudici que encara es manté força en els departaments de ciències socials dels instituts).

Les idees de l'arqueologia processual, que advocava, com el materialisme històric, per la possibilitat de coneixement científic de les societats passades a partir de les seves restes materials, però que en diferia pel contingut (per als processuals les societats no són conflictives sinó adaptatives), seria el model més reproduït en els llibres de text. L'assumpció de les idees històriques de l'Escola d'*Annales*, amb el seu oblit quasi bé total dels temps prehistòrics, per part de bona part del professorat espanyol de secundària amb neguits de canvis en la didàctica de la història, faria la resta. La prehistòria seria tot sovint arraconada, o tractada superficialment, a cuita corrents, en els ensenyaments no universitaris, des de la seva vessant més anecdòtica i curiosa.

Lewis Binford va publicar una sèrie d'articles entre 1962 i 1972, des d'una consideració molt antropològica de l'arqueologia, en els quals entén la cultura com un sistema d'adaptació al medi, integrat per diversos subsistemes - tecnològic, social, ideològic, etc.- entre els quals el de la cultura material és només un d'ells⁷³. Aquesta perspectiva, molt exitosa en l'explicació escolar de la prehistòria dels anys 80 en què el medi apareix tot sovint com a únic element determinant en la vida i evolució de les societats humanes

⁷³ Una vegada més s'ha d'entendre que la incorporació de l'esquema proposat per Binford no va sorgir a partir de la lectura directa de la seva obra, ni de síntesis produïdes en l'àmbit de la recerca espanyola inspirades en el seu posicionament teòric, tal com comentàvem més amunt, sinó a partir de traduccions d'obres de síntesi i divulgació americanes i britàniques, aquestes sí influenciades per l'obra de Binford.

prehistòriques (un exemple d'això el trobem a Borràs *et alii* (1983:120), quan el subtítol que dóna pas a l'explicació de les societats caçadores i recol·lectores és **Dependencia de la naturaleza**, o quan en el mateix llibre a la pàgina 123 desenvolupen l'explicació sobre la neolitització en els següents termes:

El clima cambia. (...) ¿Qué hicieron los seres humanos? Eso afectó a los seres humanos y les planteó un serio desafío. Algunos grupos, que habían perfeccionado extraordinariamente sus técnicas de caza, fueron incapaces de adaptarse a la nueva situación. Otros en cambio, tuvieron que encontrar formas de que la naturaleza les proporcionara lo que de modo espontáneo ya no les daba.

i on sovintegen els exemples antropològics en l'explicació de la prehistòria (Anta *et alii* 1983:120-121; Borràs *et alii* 1983:119-125; Comes i Hernández 1986: 10-11).

Un aspecte que crida especialment l'atenció en els textos d'aquest moment en el referent concreció conceptual del paleolític és el paper preponderant que es continua donant a la cacera de grans animals dins la dieta de dones i homes⁷⁴. La cacera d'animals petits, importantíssima aportació a la dieta dels primers humans, no és ni tan sols tinguda en compte, i a la recol·lecció se li dóna sempre un paper secundari en les tasques d'obtenció d'aliments, per tant relacionant la cacera d'animals grans amb els homes i la recol·lecció amb les dones, podem fer-nos una idea dels papers principals i secundaris que s'atorga implícitament a cada gènere. No és estrany doncs, trobar repetidament la següent ordenació de tasques per a l'obtenció d'aliments que "sona" a jerarquització en grau d'importància:

⁷⁴ L'estudi de Richard B. Lee sobre els !Kung San (1979), que representa un punt d'inflexió en la valoració de l'aportació de la recol·lecció en la subsistència dels grups fins llavors anomenats caçadors, no ha estat mai traduït al castellà ni al català i només en aquella època es podia conèixer l'estudi de Lee a través de referències indirectes en d'altres obres traduïdes com la de Leakey (1981). De fet, la prehistòria espanyola ha mostrat un escàs interès pel tema de la divisió sexual del treball a la prehistòria, amb algunes poques excepcions que ho han tractat monogràficament però breument (Sanahuja 1991). No obstant, la importància de la recol·lecció en la dieta dels primers grups humans ha quedat ja establerta, a més o menys èmfasi, en la recerca paleolítica des de mitjans de la dècada dels 80.

També s'han de ressenyar la traducció de compilacions com les de Kay Martin i Voorhies (1978) i de Harris i Young (1979) que contenen articles i referències relacionades directament amb el paper de les dones i l'organització del treball a les primeres societats humanes.

Aquests primers homes s'alimentaven dels animals que caçaven i pescaven i dels vegetals que recollien.

(Vilarrasa 1985:172)

En el mateix llibre, i reforçant la idea de fer hegemònica l'obtenció d'aliments a través de la cacera de grans animals per part dels homes, hi podem trobar exercicis de reforç que fan referència només a l'instrumental lític que utilitzaven els homes per tal de caçar, pescar o treballar posteriorment les peces obtingudes de la cacera:

Imagina't que ets un home prehistòric i que has de fer servir una punta de llança, un petit arpó i un burí. Fes tres vinyetes. A la primera s'ha de veure com l'home utilitzava la llança; a la segona, el petit arpó; a la tercera, el burí.

(Vilarrasa 1985:175)

Onda no és, però, dels exemples més espectaculars quant a despropòsits conceptuals i actituds acrítiques dels autors/res, malgrat afirmar en una de les seves pàgines dedicades a "**Quan l'home no coneixia l'agricultura**", que les persones del Paleolític Vicens Vives exhaurien sovint les reserves d'animals o plantes del lloc on vivien, eren depredadors, és a dir destructor⁷⁵Vicens Vives (Vilarrasa *et alii* 1985:173), amb tota la càrrega negativa que comporta tal afirmació⁷⁶. A més, es fa una afirmació en el mateix llibre segons la qual "quan l'home era depredador vivia pendent d'aconseguir el seu aliment i no li quedava gaire temps per dedicar-se a d'altres activitats"⁷⁷ (Vilarrasa *et alii* 1985:180), quan està ben estudiat des de l'antropologia la major inversió de temps al treball en societats amb economies de producció que no pas en societats amb economies de recol·lecció i cacera. Però l'afirmació que tal vegada crida més l'atenció en aquest llibre és la que es refereix a la interpretació de les *taules* menorquines, en la qual les autores i l'autor prenen partit (davant les múltiples hipòtesis plantejades sobre el tema) per la versió més espectacular que recorda aquelles de començaments de segle que

⁷⁵El subratllat és meu.

⁷⁶Pel fet d'haver entrat a formar part de la terminologia prehistòrica, alguns autors opten, no tant per excloure-la, sinó per definir a què es fa referència amb la utilització d'aquest terme;

Ja hem indicat que l'obtenció d'aliments era l'activitat fonamental de l'home del paleolític, que sovint és qualificat de **depredador**, pel fet que no produeix bens.

(García *et alii* 1985:24)

relacionaven les taules amb sacrificis humans, desviant-se de la línia empirista que fins aquest moment seguia l'explicació històrica: "*Les taules són grans lloses en forma de T, que servien per al culte als morts*" (Vilarrasa et alii 1985:187)⁷⁸.

Destacable és l'error en el que poden fer caure a l'alumnat els autors del llibre *Talaia 6. Ciències Socials* (Llastarri i Merino 1990:206), quan afirmen que podem datar "l'origen de l'espècie humana, tal com som ara, (...) a uns 40.000 anys" al costat d'una fotografia de les petjades fossilitzades de Laetoli amb l'adjectiu "humanes". Caldria haver aclarit que s'entén per humà, si estaven parlant d'*homo sapiens sapiens*, o tal vegada canviar les cronologies o, millor, l'exemple a la fotografia. En tot cas, sembla una clara mostra de desinterès per part dels autors d'aclarir i aprofundir en la dinàmica temporal i evolutiva de les primeres fases de l'espècie humana.

En una altra pàgina del mateix llibre podem trobar una conclusió, si més no confosa, que afirma que "L'home era aleshores (al Paleolític), caçador i recol·lector, és a dir, com que no havia descobert encara l'art de conrear la terra ni de criar animals, ho havia d'obtenir tot directament de la Naturalesa" (Llastarri i Merino 1990:210).

En la línia de desvalorització, tal vegada no conscient, dels temps prehistòrics, des de l'anàlisi presentista del passat, trobem la següent afirmació extreta del llibre de text *Junts 6è* (Andros 1984:111), "*Les famílies paleolítiques començaren a constituir hordes*" (la negreta és meua). El terme *horda*, malgrat que fos d'ús comú a la literatura evolucionista dels segle XIX, incloent-hi Engels, resulta, en un text per a escolars de finals del segle XX, força desafortunat per explicar que un grup humà era nòmada, ja que a la vegada significa un conjunt de malfactors, de gent indisciplinada, etc. La visió negativa està servida.

Una ridícula visió de la "prehistòria", força habitual en l'intent de molts llibres d'infantilitzar els continguts històrics, el trobem al llibre *Ciències Socials 6 EGB* (SM: 1984) en un exercici de **Relax imaginatiu** (*sic*), en el qual es proposa a les/als alumnes el següent:

⁷⁷ És evident que, entre les obres de consulta que es van fer servir per elaborar aquest llibre de text, no figurava Sahlins.

Cierras los ojos. Te pones cómodo. Respiras profundamente...No piensas en nada. Te olvidas de todo. No sientes las piernas. Tampoco sientes los brazos... Sigues sin pensar en nada. Te pones muy cómodo. Estás muy bien. Te preparas para viajar a la fantasía de la Edad de Piedra.

Eres Pedro (!)⁷⁹, un niño de la Edad de piedra, un niño del Paleolítico. Vives en plena libertad por los valles o por las montañas, persiguiendo animales o recogiendo frutos silvestres.

(...)

Un día estabas jugando con Litouro, rascáis un cuarzo contra otro y se produce una chispa roja. No sabéis qué es, os miráis y seguís jugando. Otra chispa cae sobre unas hojas secas..., empezáis a sentir calor; os asustáis. Echáis a correr para avisar a vuestras familias. Vienen llenos de miedo, porque ya ven el humo desde lejos. Se van acercando los más valientes. Sudan y piensan que es el miedo. Uno de ellos toca un tizón y escapa gritando y soplando el dedo. (...)Entonces el recelo se cambia en alegría porque se está muy bien allí. (...)

Te cogen en hombros y te pasean alrededor del fuego. La cosa no es para menos: acabáis de ofrecerles uno de los mayores descubrimientos de la historia del hombre. ¡Y todo por casualidad! (...).

El grau d'estupidesa de l'explicació del "descobriment" del foc en aquest text, ens porta a una altra constant explicativa en la majoria de llibres de text analitzats als avenços desenvolupats en aquest moments de la història, la **casualitat**.

Un dels moments importants de la història de la humanitat, el pas a la producció d'aliments, es veu així de simplement explicada al llibre de Fernández *et alii Ciències Socials-6* de l'editorial Vicens Vives (1991:195):

Durant milers d'anys l'alimentació de l'home s'havia basat en la caça. Durant el neolític la terra es va convertir en la principal font d'aliments. Potser es tracta d'un invent que va fer una dona, que era l'encarregada de recollir els fruits. Devia ser un descobriment casual. Fins i tot és possible que l'home tornés als indrets que havia ocupat anteriorment per comprovar si els fruits havien tornat a brotar, màgicament.

⁷⁸ També és evident que, en aquest punt, les obres de consulta no van ser traduccions sinó autòctones.

⁷⁹L'admiració és meva.

La casualitat torna a aparèixer com la causa d'un fet tan transcendental com l'origen de l'agricultura. La possibilitat de l'experiència a partir de l'actuació repetitiva o fins i tot de l'experimentació queden en d'aquesta manera inexistents per a les noies i als nois. En els casos en què s'expliquen les possibles causes que portaren a les societats mesolítiques a la producció d'aliments en l'anomenat període neolític, la neolitització, (no gaires en el cas dels llibres d'EGB, la totalitat dels de BUP) l'opció presa és la de la teoria de Childe (1952) i Braidwood (1967), considerant els canvis mediambientals com l'agent causal principal de l'origen de la domesticació de plantes i animals per al consum.

Hace unos doce mil u once mil años, el planeta experimentó un cambio climático.

Esto afectó a los seres humanos (...) tuvieron que encontrar formas de que la naturaleza les proporcionara lo que de modo espontáneo ya no les daba.

(Borrás et alii 1983:123)

Els canvis climàtics produïts al mesolític van fer disminuir notablement els recursos alimentaris de què disposaven els pobles caçadors-recol·lectors. Aquesta reducció, va afavorir sens dubte el salt cap a la producció d'aliments.

(García et alii 1985:30)

En els llibres d'EGB on no s'indica explícitament cap causa, se sobreentén aquest procés en la línia de la major part de llibres analitzats en aquest apartat als anteriors moments, com un procés lògic i coherent en la línia explicativa de progrés inherent a l'espècie humana. Teories com les referents a la possible pressió demogràfica com a principal agent dels canvis produïts durant la neolitització (Binford 1968; Flannery 1969; Cohen, 1977), o les més recents teories socials (Bender 1981), són encara escassament plantejades, tal vegada per por al caràcter relativista que pot conferir-se als coneixements sobre aquesta etapa històrica en posar-se en evidència els dubtes que avui dia existeixen per tal de donar explicació a aquell

fenomen, per una altra banda real en ser un aspecte encara avui dia centre d'intensos debats en l'àmbit de la investigació arqueològica⁸⁰.

Continuant amb la caracterització del període neolític, podem llegir a *Ciències Socials-6* de l'editorial Vicens Vives (1991), que “La societat neolítica ja era complicada i per això necessitava un govern”, sense aclarir què es vol dir amb el mot *govern*. Una actitud habitual en els alumnes davant aquest concepte, sense aclarir què vol dir referida a l'època prehistòrica, seria la de pensar immediatament en qualsevol govern actual, amb tots els seus diversos governants: reis, presidents, ministres, etc. A més es dóna per suposat que el que hi havia anteriorment al neolític no era *complicat*. Caldria també conèixer com es diferencia entre unes relacions socials senzilles o complicades. De fet, la incorporació de determinada terminologia (evolució, excedent, crisi, revolució, imperialisme,...) evitava la simplificació, el resum i el tòpic (Ruiz Zapatero i Álvarez-Sanchís 1997:279), però requeriria un esforç explicatiu per fer comprensible i assimilable aquest nou vocabulari als/les preadolescents.

Un altre element que es repeteix a molts llibres, i en concret en tenim un exemple en aquest de Vicens Vives, és el d'adjudicar tasques per sexes en una divisió sexual del treball en molts casos discutible:

L'home en el paleolític superior s'estava en una cova molt gran per tenir protecció.; l'home anava a caçar mentre la dona s'ocupava dels fills i encenia el foc per cuinar.

(Fernández et alii 1991:186)

(...) però hi havia una nova manera d'obtenir aliments, el pasturatge. Mentrestant les dones, ajudades pels nens, feien les tasques agrícoles.

(Fernández et alii 1991:194)

I per què no portaven a pasturar els animals domèstics les dones? I per què els homes no treballaven la terra? Molts d'aquests estereotips queden reflectits en les imatges dibuixades de

⁸⁰De fet la reflexió entorn les teories sobre la neolitització permet desenvolupar un tipus d'exercicis amb l'alumnat, molt propers al mètode de resolució de problemes, que tenen un interès especial a l'hora de destacar les llacunes de la investigació i desenvolupar les habilitats sobre el relativisme i presa de postura front les línies teòriques que desenvolupen les investigacions històriques. El biaix de la història també pot venir del treball d'investigació amb fonts materials. Propostes en aquesta línia van ser desenvolupades per Bardavio i González Marcén (1997).

reconstruccions hipotètiques dels llibres, molt habituals (i a tot color) ja en aquest moment, i que substitueixen tot sovint l'explicació textual dels escenaris quotidians. Un exemple d'això el trobem en la imatge sexista i tòpica de la divisió sexual del treball al neolític que es presentava a l'alumnat en el llibre de l'Equip Ormeig, *Pairal* publicat al 1989 (Bardavio 1995:53) en la qual es veuen homes i dones, que sense barrejar-se, realitzen tasques diferenciades sense una reflexió o referència empírica que permeti contrastar aquesta opció interpretativa. En el llibre *Junts 6è.* (Andros 1984:112-115) destaca amb força en la informació iconogràfica transmesa en les reconstruccions hipotètiques, el paper de "mestressa de casa", (des d'una perspectiva més reaccionària, atorgat a les dones que apareixen en les situacions relatives al paleolític, al mesolític i al neolític. Els homes arriben o se'n van de la casa amb la cacera o per caçar, mentre les dones els esperen o els acomiaden en una actitud totalment passiva, molt allunyada dels corrents "políticament correctes" que han impregnat la major part de textos escolars de la dècada dels vuitanta i noranta, i del paper protagonista de les dones a les economies prehistòriques que defensen corrents recents de la investigació arqueològica⁸¹.

Aquestes visions contrasten però, amb d'altres més properes a les teories més actuals sobre el passat, i als corrents que destaquen el paper de sectors tradicionalment marginats de l'explicació històrica com són les dones o la gent gran:

⁸¹La immensa majoria de llibres de text analitzats d'aquest moment, mostren un llenguatge profundament androcèntric, essencialment en el referent a la utilització constant del gènere masculí com a genèric per referir-se a tota la humanitat (cria l'atenció en la lliçó *Quan l'home no coneixia l'agricultura* del llibre *L'espai i el temps* de l'editorial Onda (1985) de les 733 paraules que hi ha en les set pàgines (per cert molt il·lustrades) de la lliçó, s'hi pot llegir quinze vegades la paraula *home* (un 2% del total, tenint en compte que també he comptabilitzat preposicions, articles i conjuncions) per cap el mot *dona*. El genèric *persones* només és utilitzat en una referència comparativa que es fa respecte als homes i dones de l'actualitat. La imatge evident resultat d'això és un paleolític pleníssim d'homes, o com a mínim, en el qual les dones poquetes coses van fer. En els temes de prehistòria, a més, aquest fet pren especial rellevància quan es parla dels orígens de l'*home* de forma reiterativa i matxucona. L'argument del tipus "és una expressió universalment acceptada per a ambdós gèneres" amaga rera la seva bondat i/o innocència, de la mateixa manera que els habituals acudits i queixes sobre la utilització de barres (les/els) per incorporar ambdós gèneres a una explicació, la determinació de perpetuar un llenguatge fortament sexista en benefici del paper preponderant dels homes davant de l'absència de les dones a la història. Per tant, ens trobem davant d'una decisió amb fortes connotacions ideològiques.

En les reunions es respectava l'opinió dels ancians perquè eren els qui havien acumulat més experiència al llarg de la seva vida. Ells eren també els encarregats de transmetre la *tradició* d'una generació a l'altra.

Les dones educaven els nens i es preocupaven de la recol·lecció de fruits, arrels i herbes, i de caçar animals petits, que després condimentaven i cuinaven.

(Edebé 1988:102)

A més a més de la caça, la recol·lecció de plantes i la captura d'insectes, rèptils o petits mamífers eren l'altra font principal d'alimentació. Probablement, la recol·lecció de tubercles, d'arrels o de cereals silvestres anava a càrrec de les dones i dels nens, i es manifestava una **divisió del treball per sexes**.

(García et alii 1985:24)

Una opció conceptual del paleolític, també força renovadora en aquells moments, és la suggerida en la col·lecció Graó de l'editorial Teide (Comes, Hernández: 1986, 1987, 1988). A l'apartat referent als **Caçadors i recol·lectors**, en el quadern de 6è. d'EGB *Viure a la natura*, pot llegir-se:

Els nostres avantpassats remots no es van pas alimentar primordialment dels animals que caçaven.

(Comes i Hernández: 1986:24)

Dins la mateixa col·lecció, en el quadern titulat *Producció, indústria i societat* dirigida a l'alumnat de 8è. d'EGB, podia llegir-se tot referint-se a la divisió sexual del treball al paleolític:

Els primers humans, i els seus precursors remots, van viure sempre en petits grups; sabien que l'obtenció d'aliments, i la supervivència, era una tasca col·lectiva: el caràcter social sempre ha estat una característica de l'espècie humana.

Els caçadors i recol·lectors de la prehistòria s'organitzaven en bandes nòmades, que variaven sovint de campaments a la recerca de zones propícies per a la caça i la recol·lecció. Tothom era igual en el grup, no hi havia membres de la banda més privilegiats que uns altres. Els grups eren petits, ja que havien de viure en base a les possibilitats

Reflexions sobre el llenguatge androcèntric als llibres de text els podem trobar a Garreta i Careaga (1987) i específicament sobre el llenguatge androcèntric als textos escolars d'història a Bardavio, González i Ruiz (1991).

d'alimentació del terreny i la supervivència de tots els membres del grup era vital per al manteniment d'aquest.

Indistintament participaven en les tasques de recol·lecció i cacera, i hi col·laboraven homes, dones, nens i avis en la mesura de les seves possibilitats. Aquesta conducta ha pogut observar-se en alguns pobles recol·lectors i caçadors que han sobreviscut fins als nostres dies. Amb tot i en molts casos sembla que hi va haver una certa **especialització del treball**, de manera que els homes es van dedicar sobretot a la caça, i les dones es van dedicar a la recol·lecció i a la captura d'animals petits; de fet, aquesta activitat de les dones constituïa la base de l'alimentació.

En els pobles caçadors, els desplaçaments són constants i un nombre excessiu de fills no resulta pràctic; per aquesta causa, i perquè les possibilitats d'alimentació són limitades, el nombre de fills per dona no era elevat. Les dones alletaven els fills durant tres o quatre anys, i durant aquest període era difícil que quedessin embarassades. Allargant el període de lactància aconseguien que els nous fills vinguessin quan l'anterior ja gaudia de prou autonomia per seguir els desplaçaments del grup; la dona no havia de suportar la càrrega de dos fills molt menuts. Ara bé, l'allargament de la lactància feia que la mare i el nen haguessin d'estar pràcticament junts tothora, per tal que la mare pogués alletar el fill. Aquesta situació resultava incòmoda per a determinats tipus de cacera. La dona carregada amb el fill tenia poca mobilitat i, a més, els sorolls inoportuns del nen podien espantar les peces. Per aquesta raó la dona no participava en algunes de les modalitats de cacera, com l'aguait i encalç, que exigien un gran esforç físic i rastrejar llargues distàncies fins a capturar la peça. Els homes, amb més autonomia, acomplien millor aquestes tasques.

El paper de la dona se centrava bàsicament en la recol·lecció de fruits, plantes i animals petits, que, de fet, eren la base de la dieta prehistòrica. Aquesta divisió no era, però, rígida; quan els homes trobaven fruits en les seves expedicions de caça els recollien igualment, i quan les dones topaven amb animals al seu abast no dubtaven a capturar-los.

El menjar es repartia entre el grup i totes les feines es feien en comú, amb l'aportació de cadascú segons les seves possibilitats. Les societats primitives eren, doncs, **igualitàries** en el sentit que tots els membres del grup gaudien de la mateixa consideració.

(Comes i Hernández: 1988:3-4)

Un altre llibre excepcional, que m'atreuria a definir com a alternatiu, no només per ser respectuós en la utilització no sexista del llenguatge, sinó quant a la incorporació de conceptualitzacions profundament novedoses, inspirades sens dubte en una percepció de la prehistòria des del pensament feminista de les seves autores, és *Etnos* d'editorial Barcanova (1983). Les autores utilitzen el genèric humà per parlar de l'evolució de l'espècie i de les activitats de les primeres dones i dels primers homes de la prehistòria. Només un petit lapsus. Al dibuix que inicia el tema **Las sociedades primitivas** es poden veure sis fases evolutives d'un HOME (Borrás *et alii* 1983:119). A més de l'aspecte merament lingüístic (utilització en mesura del possible de genèrics que serveixin per als dos gèneres), l'aparició i valoració de les activitats de les dones es veu realçat. Aquest element que podria veure's com a intrascendent, pren una consideració especial des del punt de vista educatiu que avui dia s'ha incorporat als centres des de la perspectiva de la reforma, ja que amb l'aparició de les dones en el discurs històric, la història ha pres significació per a les nenes i noies que en la quasi totalitat dels textos de història analitzats fins ara identificaven l'activitat del seu gènere al llarg dels temps com a intrascendent. Per exemple, en l'apartat sobre les activitats econòmiques dels primers grups humans del paleolític i del neolític, pot llegir-se:

Parece ser que las mujeres fueron especializándose en la recolección de productos vegetales, que constituía el alimento permanente de la comunidad⁸², y los hombres lo hicieron en la caza, actividad que cuando culminaba con éxito satisfacía muchas necesidades, pero que era más esporádica.

(Borrás *et alii* 1983:121)

Los niños y niñas⁸³ eran criados por las mujeres y comenzaban a colaborar en las tareas de los adultos muy pronto.

(Borrás *et alii* 1983:121)

⁸²Les autores eviten utilitzar també el concepte de família per parlar de l'organització social de les societats paleolítiques.

⁸³La mainada, absent també habitualment del discurs històric, apareixen en aquest text atorgant-los l'espai social que pressuposadament ocupaven en les societats prehistòriques.

Cuando el trozo de tierra estaba más o menos limpio, las mujeres, con palos y azadas, hacían agujeros o abrían surcos en la tierra, y allí depositaban las semillas.

(Borrás et alii 1983:124)

De la mateixa manera, en l'apartat **Lecturas y documentos** (Borrás et alii 1983:127) el text seleccionat (**Vida cotidiana en un poblado**) fa referència a la vida quotidiana de les dones Borai (el paral·lel etnològic amb pobles actuals és clau en tota l'explicació sobre les societats paleolítiques i predomina sobre les fonts arqueològiques), tot posant en evidència la importància de les activitats per a la subsistència que aquestes dones realitzen en els seus poblats. L'esquema de les relacions causals, condicionants, determinants, és abordat en aquest llibre de text des d'una percepció inequívocament femenina. Aspectes no considerats en els llibres analitzats fins ara com, per exemple, els processos de treball, les formes d'agrupació social o les pròpies relacions de gènere són present en l'explicació històrica que proposen les autores d'*Etnos*, com podem seguir comprovant amb la lectura dels següents textos extrets de l'obra.

El presentisme representat en la major part de llibres per la reproducció en la prehistòria dels paràmetres de família actuals, queden explícitament desmuntats en aquesta excepcional proposta, apuntant altres possibles relacions socials de parentiu diferents a les que coneixen en l'actualitat:

No se agrupaban en familias como las actuales, sino que convivían todos los hombres y mujeres de la comunidad.

(Borrás et alii 1983:121)

Las primitivas sociedades de agricultores fueron matrilineales, es decir, el parentesco, la pertenencia a un clan, se conocía a través de las mujeres.

(Borrás et alii 1983:125)

Un aspecte també remarcable d'aquest llibre rau en la imatge positiva i social que es dóna dels humans prehistòrics, molt allunyada d'aquella imatge de progrés en què els primers humans eren mostrats en un estadi de salvatgisme:

En estos grupos se compartía todo. Como la supervivencia de cada individuo dependía de la de todo el grupo, entre ellos existían unos lazos de solidaridad mucho mayores que los que a veces hay entre nosotros.

(Borrás et alii 1983:121)

Les activitats de manteniment quotidianes, apuntades en alguns dels llibres però rarament descrites exhaustivament en benefici d'altres activitats com la cacera, tenen també en aquesta proposta un espai de desenvolupament explicatiu. Un exemple sobre la descripció de les activitats domèstiques al neolític el llegim en aquest fragment:

Muchos vegetales sólo son comestibles después de un largo proceso de elaboración. Es necesario moler el cereal para obtener harina y después hay que cocerla y transformarla en sopa o tortas.

Todas estas actividades requieren nuevos instrumentos: molinos para moler el grano, recipientes grandes para guardarlo lejos del alcance de los animales, y otros que pudieran ponerse al fuego.

(Borrás et alii 1983:125)

I si bé descriuen també una divisió sexual del treball en la prehistòria, destaquen la importància de totes les tasques que es portaven a terme, descrivint-les i assenyalant les fonts antropològiques en què es basaven per determinar aquesta divisió⁸⁴:

Continuó y se desarrolló el reparto de tareas según el sexo de las personas. Ya habéis visto que las mujeres se encargaban de las tareas agrícolas, así como de la elaboración de alimentos. También practicaban la cerámica, la cestería y el tejido. Los hombres se dedicaban a la caza y a la fabricación de los elementos necesarios para ella; participaban en la roturación de los campos y cuidaban el ganado.

(Borrás et alii 1983:125)

⁸⁴Aquest apartat sobre les activitats per a la subsistència dels grups humans prehistòrics va acompanyat de fotografies. En una de elles (Borrás et alii 1983:125), per exemple, pot veure's una dona i un nen peruans. La dona es veu teixint i el nen cavant. En el peu pot llegir-se:

Esta mujer peruana fabrica un tejido por el mismo sistema que usaban los primeros pueblos agricultores. Primero se ha tenido que hilar la fibra(lino, algodón, lana,...); a continuación, en un bastidor de madera, se han fijado los hilos en sentido vertical(urdimbre); se van cruzando entonces, con ellos, otros hilos en sentido vertical (trama).

Paradoxalment, com afirmen Ruiz Zapatero i Álvarez Sanchís (1997:276), en algunes propostes d'història per a nenes del franquisme (Serrano 1961:13-14) s'anticipen de forma peculiar les propostes de l'arqueologia feminista contemporània en exaltar a les dones:

A la mujer debemos la agricultura, la domesticación de animales⁸⁵, la alfarería, la vida del hogar. Y sobre estos cimientos se asienta la civilización. La civilización es hija de mujer.

Aportant a més per corroborar-ho hipòtesis sobre la relació dona i agricultura certament sorprenents a la llum de l'anàlisi actual:

La mujer recoge para alimentos las raíces y los frutos que la tierra le ofrece. Y observa que de estacas y semillas nacen nuevas plantas y cómo el agua las vivifica y las hace florecer. Y limpia de hierbas inútiles las cercanías de la vivienda. Y forma en torno las pequeñas huertas primitivas.

El llibre de Borràs *et alii* (1983), té un paral·lel, respecte el que podríem definir com a concepció de gènere de l'explicació històrica, en el llibre de BUP titulat *Història de les Civilitzacions* (Casanelles *et alii* 1989). En la descripció de l'economia de les societats caçadores i recol·lectores, les autores dediquen un paràgraf a la divisió sexual del treball:

Malgrat que algunes feines es realitzessin col·lectivament, existia una certa divisió sexual del treball, especialment pel que fa a la caça. L'esvalot de la mainada impedia de moure's amb agilitat si se n'havia de tenir cura. Aquesta és la raó per la qual la caça fos una especialització dels barons.

No coneixem motius que expliquin altres especialitzacions en el treball, que gairebé sempre comportaven desavantatges per a les dones. En la majoria de societats recol·lectores i caçadores es dona

⁸⁵En un document utilitzat com a recurs didàctic al llibre de Casanelles *et alii* (1989:28), hi podem llegir el següent fragment extret del llibre *L'evolució de la dona* de l'autora Evelyn Reed (1980):

Ara bé, la primera domesticació és simplement adopció dels cadells desvalguts. El caçador porta a la casa el llop petit, el cabrit, el xai o el vedell. La mare i els seus fills l'alimenten i en tenen cura, i fins i tot ella el nodreix amb el seu propi pit. Hom pot donar innombrables referències sobre engabiar i amansir criatures salvatges. Els esquimals i els indis capturen les guineus argentades, i les dones les alimenten fins que arriba el millor moment per a treure'ls les pells.

una supremacia dels barons, malgrat que les dones contribuïen d'una manera determinant a la manutenció del grup.

(Casanelles et alii 1989:19)

És també certament interessant la proposta de reflexió sobre fets actuals des de la prehistòria que fan a continuació:

Els membres de l'horda tornaven al campament al capvespre, després d'haver-se dispersat durant el dia per caçar i recol·lectar. En aquell moment, reunien els fruits del seu treball i els consumien i en gaudien entre tots.

Avui dia ens pot estranyar que cada individu no considerés com a propi el que ell havia aconseguit. No obstant això, recordem que a la nostra societat també es comparteixen aliments gratuïtament en certs nuclis, i ens sembla normal. Els pares no cobren als fills la manutenció durant els anys que viuen amb ells.

(Casanelles et alii 1989:19)

Un altre detall important que crida l'atenció és l'existència a les il·lustracions de disset imatges de dones al llarg de les dinou pàgines dels temes referents a la prehistòria, davant les setze d'homes. En aquestes imatges es poden veure dones realitzant tant tasques de tipus econòmic i social (recollint mel en la pintura rupestre de la Cova de l'Aranya a València, recol·lectant fruits, recollint de llenya i tenint cura dels infants en una recreació iconogràfica d'una escena quotidiana en el paleolític, molent gra en una fotografia d'una dona africana actual,...), com d'altres de tipus simbòlic (figuretes rituals del tipus Venus paleolítica de Willendorf a Alemanya i deesses neolítiques com la trobada al jaciment de Çatal Hüyük a Turquia, dansant en la representació rupestre del Cogul a Lleida, etc.). Destaca la tria d'una fotografia on es troba reproduïda una pintura neolítica de Tanzània (Àfrica) en la qual es veu un grup de quatre homes discutint per una dona. A aquesta imatge l'acompanya el text;

En aquestes societats (neolítiques), la situació de la dona va experimentar un cert empitjorament. La descendència va adquirir més importància perquè el grup se sentia més lligat a la terra. Calien braços que augmentessin la capacitat de treball. Les dones eren apreciades per les qualitats reproductores i fins i tot s'arribaven a produir robatoris de dones entre les comunitats. Per això, encara que fossin físicament fortes, van passar a ésser protegides pels homes del grup. Els barons

s'encarregaven de l'atac i la defensa, ja que resultaven menys vulnerables pel fet de no ésser tan cobejables.

(Casanelles et alii 1989:31-32)

Continuant amb les diverses conceptualitzacions del període neolític trobem la següent descripció sobre les relacions socials en aquest període; "(...) apareció el concepte de *propiedad privada de la tierra*", *Ciencias Sociales. 6 EGB* de Ediciones SM (1984). Massa simplificat i inexplicable com per poder-ho fer entendre a l'alumnat, a més de molt discutible des de la perspectiva de la investigació arqueològica. Contrasta amb aquesta explicació la que podem llegir al *Quadern 3. Producció, indústria i societat* (Comes i Hernández 1988:4):

Les terres i els aliments produïts (en el neolític) eren **propietat col·lectiva** de tot el grup.

Davant les habituals tendències deterministes ambientals sobre l'origen de l'agricultura que podien trobar-se a la major part de llibres de text, Comes i Hernández (*Quadern 4* 1986:10) feien palesos els dubtes que la pròpia investigació arqueològica té sobre el tema:

Fa uns 12.000 anys la immensa majoria de les persones que vivien al nostre planeta s'alimentaven gràcies a la caça i a la recol·lecció. Però en aquella època, i per raons que encara no són ben conegudes, alguns petits grups ja van començar lentament a practicar l'agricultura i la domesticació d'animals.

La utilització de termes abstractes, difícils de comprendre sense algun tipus d'explicació complementària, continuen presentant-se de forma habitual en quasi bé tots els llibres de text consultats, com per exemple, i continuant amb *Ciències Socials-6* de l'editorial Vicens Vives (1991), quan referint-se al començament de l'Edat dels Metalls es diu que "*Al poblat i a la necròpolis (d'El Argar), és a dir a la zona d'enterraments, s'hi han trobat milers d'objectes que indiquen un nivell elevat de cultura*", sense especificar què s'entén per cultura, i per tant podent provocar en l'alumnat la confusió de pensar que cultura fa referència al nombre d'objectes trobats en un poblat o necròpolis, com més n'hi hagi, més cultura tindria el poble estudiat, com menys, ens trobaríem davant un poble culturalment "disminuït".

En els llibres de text d'aquest moment, l'apartat on es pretenien consolidar els coneixements apresos al llarg del tema o lliçó, solia ser habitualment les **activitats** o els **quadres resum** o **recorda**. Trobem al llibre *Ciencias Sociales. 6 EGB* d'Ediciones SM (1984), com a propostes d'activitats de comprensió, completar complexos quadres d'evolució humana amb un reguitzell de noms científics tan complicats com inútils de recordar, o l'obligació dels/les alumnes d'escriure una frase amb paraules tan allunyades del nivell de llenguatge i cognitiu de les noies i els nois, com per exemple *inscultures*. En altres, com al d'Edebé (1988:109), es ressalta una mena d'imatge ferotge, guerrera i hostil de la prehistòria que porta als autors a demanar en un exercici que l'alumnat ordeni tres imatges fotogràfiques de tres utensilis de més antics a més moderns. Els utensilis són una bifaç, una destrat polida i una arada de ferro ibèrica. L'enunciat concret de l'exercici; "*Ordena aquestes armes⁸⁶ d'antigues a modernes*".

És interessant detectar encara en llibres de text d'aquest moment la immutabilitat de certs conceptes històrics que apareixen ja en llibres de text des de començament de segle i que avui en dia en l'àmbit de la investigació estan molt superats, o com a mínim molt discutits; així a *Ciencias Sociales. 6 EGB* d'Ediciones SM (1984), hi llegim, "*La larga convivencia de los pueblos iberos y celtas en las tierras centrales de la Península, dio lugar a la formación de un nuevo pueblo: los celtíberos*".

Menys espectacular que l'anterior, però igualment significatiu per comprovar el desfasament entre els nous coneixements de la investigació arqueològica sobre la prehistòria, i la pervivència de visions anacròniques i superades en les esferes de la investigació als textos d'història de l'ensenyament no universitari, podem observar al llibre *Junts 6è. Ciències Socials* (Andros 1991) com els autors utilitzen a l'apartat **Fets i protagonistes**, en el qual pretenen apuntar set aspectes clau per fer entendre la prehistòria a l'alumnat de 6è. d'EGB, la mandíbula de Mauer (trobadà l'any 1909) per parlar dels *homos* més antics d'Europa. Les no pas recents troballes de la Cova de l'Aragó (Taltaüll, Rosselló) l'any 1971, no són ni tan sols referides en tota la lliçó. La utilització, en aquest llibre, de dades arqueològiques en les investigacions de començament de segle, i l'absència de dades

⁸⁶El subratllat és meu.

més recents (existents) per exemplificar la mateixa idea, malgrat no ser generalitzable, ens dóna la imatge més radical de divorci entre els avenços de la investigació i la divulgació d'aquest al públic escolar.

Un altre problema que redunda en la tendència a simplificar en el mínim espai possible un període tan immens de temps (i a força de simplificar fer més confoses les idees), el trobem en el mapa que sota el títol La Península, rica en metalls, descriu a *Pairal. C. Socials* (Anaya 1989), una Península Ibèrica prehistòrica en la qual es barregen les següents explicacions; per un costat, i separat per diferents trames de colors, es pot veure la península dividida en tres parts, la celta, la celtibèrica i la ibèrica. Dins la ibèrica, una trama a línies vermelles mostra la zona argàrica, mentre que uns cercles concèntrics ens mostren Tartessos. La culminació a tal samfaina la trobem en un meravellós dibuix d'un bisó d'Altamira a la zona celta, i un notable arquer prototípic de la pintura llewantina, a la zona ibèrica.

En alguns llibres, també seguint aquesta tendència sincrètica, hi trobem exemples desafortunats per explicar la vida del passat, com és el cas del llibre *Ciències Socials 6.Segona etapa d'EGB* de l'Equip Cruïlla (1987:90-91), en el qual un fragment de la novel·la infantil *Viatge al país dels Lacets* de Sebastià Sorribes, serveix, tot ocupant la primera doble pàgina, d'introducció als temps prehistòriques. Els anacronismes evidents d'aquesta obra queden magnificats en la imatge que il·lustra el passatge de la novel·la (ocupant 2/3 parts de la primera pàgina) en el qual es pot veure en mig d'un paisatge neolític (amb poblat inclòs), amb tres homes fent funcionar una arada de fusta tot llaurant, un nen muntat a les espatlles d'un mamut. No existeix al llarg de la lliçó cap referència a la impossibilitat de trobar una imatge real com aquesta al neolític.

Un exemple també important, per l'insòlit en els llibres d'aquest moment (en els llibres de la "Reforma" ja podem veure que és força habitual), és el *Anta et alii* (1983) de l'editorial Akal. A les cinc pàgines inicials al tema **Sociedades primitivas**, s'expliquen, sota l'epígraf **Cómo conocer la vida del hombre primitivo**, els aspectes clau del mètode arqueològic i de la utilització de paral·lels etnològics per conèixer la vida a les societats paleolítiques i neolítiques del passat que expliquen a les pàgines següents.

La incorporació dels estudis etnogràfics a la divulgació escolar dels temps prehistòrics comença a aparèixer com a determinant per donar a conèixer els orígens de les explicacions socials sobre societats sense escriptura a l'alumnat:

L'organització social.

Poc podem saber de l'estructura social dels homes paleolítics si no és per les dades que ens dona l'**etnografia** sobre pobles actuals en similar estat de desenvolupament .

(García et alii 1985:24)

Per finalitzar l'anàlisi d'aquest moment, en la totalitat dels llibres analitzats apareixen gràfics i dibuixos de diferent mena (en forma de línies o rellotges del temps de la història) que intenten esquematitzar la duració les diferents etapes per facilitar la seva comprensió a l'alumnat.

2.2.4.2. Els llibres de text de la LOGSE

La noció de patrimoni històric s'ha vist ampliada en les propostes més recents, incloent sota aquesta categoria els elements conformadors del medi natural. El paisatge, entès com a entorn socionatural i, a la vegada, com a percepció sociocultural d'aquest entorn, ha esdevingut un dels objectes principals de la recerca prehistòrica i arqueològica amb una clara vocació integradora en la comprensió de l'entorn (González Marcén 1996:72-73). Aquesta perspectiva no s'ha vist, però, assumida als llibres de text malgrat els principis formadors interdisciplinars, emanats de la pròpia reforma educativa de la LOGSE, tal vegada perquè, com diu la mateixa autora "aquestes formulacions generalistes xoquen amb la percepció que la societat no especialista té de la utilitat i valor de les restes arqueològiques" (1996:73), encara molt vinculat a percepcions dins una tradició col·leccionista i genealogista dels primers temps de l'arqueologia, fet que provoca que les propostes més recents, caracteritzades per sofisticades exigències tècniques, per nous plantejaments metodològics i noves escales d'interpretació, costin de ser incorporades al discurs divulgatiu de l'ensenyament no universitari.

Si bé no és descabellada la hipòtesis manifestada per Ruiz Zapatero i Álvarez-Sanchis (1997:280), tot citant Taibo (1996:147), segons la qual quant més profunds, sòlids i detallats són els manuals menor és la seva dimensió pedagògica i per això la seva capacitat per transmetre coneixement, i paral·lelament, quan més "lleuger" és el llibre escolar més gran és el contingut pedagògic que incorpora i més gran la seva capacitat per desvirtuar la realitat, opino que en els materials didàctics que tracten la prehistòria a l'EP i a l'ESO alguna cosa en la relació qualitat epistemològica/qualitat didàctica ha canviat, i per bé. I tal vegada en la participació en la realització de materials didàctics de mestres i professors/res arqueòlegs, així com en un treball en equip entre docents i investigadors hi podem cercar bona part del mèrit.

Hi ha dos aspectes que criden l'atenció d'entrada en analitzar alguns dels llibres que tant per l'Educació Primària, com per a l'Educació Secundària Obligatòria (cal recordar que a Batxillerat Postobligatori només es tracta història contemporània d'Espanya i del món) s'han editat en els darrers anys.

Primer la importància cada vegada més rellevant de la informació iconogràfica, tant reflectida en la major quantitat com en la major qualitat estètica i informativa de dibuixos, fotografies i gràfics (de fet ja comentàvem l'eclosió de les imatges en color d'una certa qualitat als llibres des de l'any 1975 fins a la promulgació de la LOGSE). Segon, l'opció en determinats nivells d'Educació Primària, i fins i tot en algun text d'ESO (per exemple a la col·lecció de crèdits de ciències socials de l'editorial Teide per al 1er. cicle o al *Programa Mágina Ciencias Sociales ESO* d'Ediciones Octaedro), per la visió diacrònica del passat a partir de grans temes o àmbits (l'habitatge, l'energia, el treball, el vestir, el menjar, etc.) com a complement (per exemple *Projecte Mediterrània. Coneixement del Medi Social i Cultural*. Grup Promotor/Santillana; *Medi Social. EP*. Casals), o com a alternativa (*Conviure. Coneixement del Medi Social-6*. Teide), al mètode síncronicocronològic tradicional.

En el referent al tractament de l'arqueologia es percep una valoració especial respecte a moments anteriors en coherència amb una creixent valoració social de les restes patrimonials com a garants de la genealogia historicocultural dels pobles. A l'ensenyament aquesta puixança està posada de manifest tant amb la inclusió de forma generalitzada de seqüències didàctiques específiques sobre la tasca d'investigació arqueològica al currículum comú de ciències socials (Bardavio *et alii* 1996:20-21; Reula J. 1997:13-30; Lázaro M *et alii* 1997), com en propostes de crèdits variables de lliure elecció (per exemple el Crèdit Variable de Secundària *Arqueologia avui* (publicat per Edicions Castellnou al 1997). Un molt bon exemple d'integració dels continguts de prehistòria amb continguts referents a la disciplina arqueològica, des de la perspectiva del coneixement de les tècniques d'anàlisi i interpretació del passat, el trobem en el llibre de J. Sánchez *et alii* d'editorial Cruïlla (1996), on a cada unitat didàctica els autors proposen activitats com aquestes: “*Els científics reconstrueixen les cabanes dels pobles prehistòrics*”, on es proposa a l'alumnat fer deduccions de com eren els hàbitats paleolítics a partir de la interpretació de plantes de jaciments⁸⁷ (Sánchez *et alii* 1996:127); “*Visitem dues excavacions: les empremtes dels primers poblats*”, on s'orienta l'alumnat a la interpretació de les estructures i altres restes arqueològiques a partir de la comparació entre les dades de dos poblats neolítics ben diferents, el de Polyanitza a Bulgària i el de Boussargues a França (Sánchez *et alii* 1996:141); o “*Aprenem a investigar*”, en el qual es proposa una activitat de càlcul de població i de quantitat d'aliments emmagatzemables d' un grup humà de l'edat del bronze a partir de les dades obtingudes en un jaciment arqueològic real, el Barranc de Gafols a la comarca del Tarragonès (Sánchez *et alii* 1996:146-147). Existeix també el cas de la col·lecció de llibres de text publicats per Akal, en la qual es copien materials anglesos en la línia metodològica de l'aprenentatge per descobriment hereva de l'experiència 13-16 de les *School Council* , i on el treball es desenvolupa a partir de propostes amb fonts per part de l'alumnat (Cortés *et alii* 1995). Aquest desenvolupament conceptual i procedimental dels temes vinculats a la prehistòria continuen fortament influïts per les visions *processuals*. L'objecte d'estudi, la metodologia, les tècniques i, en general, la teoria substantiva i instrumental de la

⁸⁷Una proposta plantejada en els mateixos termes però menys elaborada i pautada la trobem al llibre de Lázaro *et alii* 1997:24.

disciplina són elements clau en la majoria de textos escolars, molt vinculats a propostes epistemològiques definides als anys 60 per arqueòlegs com David Clarke o Lewis Binford.

Malgrat que la major part d'exemples confirmen aquesta aparició de l'arqueologia com a disciplina independent i fonamental per al coneixement del passat, en algun llibre, molt pocs, encara se la relaciona i posa al mateix nivell d'altres "ciències auxiliars" per a l'estudi de la història com l'epigrafia o la numismàtica (Reula 1997:7)⁸⁸

Amb l'establiment de la democràcia i la reorganització de l'Estat espanyol en comunitats autònomes, algunes d'elles han vist traspassades les competències en educació, fet que ha possibilitat l'organització dels currículums escolars arran l'aplicació de la LOGSE per als seus territoris. Pel que fa a la història, l'establiment del caràcter distintiu nacional o regional des de la prehistòria s'ha vist reflectit en el redactat del objectius terminals d'àrea per al primer nivell de concreció, prescriptiu per a tots els centres de la comunitat, i, per tant, en els llibres de text elaborats per les diferents editorials. En aquesta línia podem trobar, per exemple, referències al català més antic (Cruïlla 1996:91) tot parlant de la mandíbula preneandertalenca trobada a Banyoles l'any 1887, en una visió estricta de la legalitat territorial dels Estats-nació espanyol i francès; d'altres llibres situen aquest primer "català" a Taltaüll, el Rosselló⁸⁹. En alguns d'aquests casos el discurs històric està decididament al servei d'una representació amable i milenària del país o regió de torn, i per tant, els elements històrics de caràcter conflictiu, social o econòmic, solen no ser-hi presents, a excepció d'aquells que, per ser provocats per elements exteriors, reforcen el caràcter diferencial. A d'altres, l'aproximació al passat del seu país o regió es fa en coherència amb plantejaments didàctics de l'ensenyament de la història, on el tractament de les evidències històriques a l'entorn proper permeten construir conceptualitzacions d'àmbit més general, o a l'inrevés, els aspectes generals són exemplificats en elements històrics de l'entorn proper. Un exemple d'aquest darrer model el tenim en el tractament que es fa de les restes de la Cova de l'Aragó (Taltaüll, Catalunya Nord) a l'apartat titulat "*Com*

⁸⁸El quadre reproduït a la pàgina 7 d'aquest llibre recorda, quant al seu contingut, als esquemes inicials de molts llibres d'història de començaments de segle, en els quals es parlava de les fonts de coneixement de la història i es referien a l'arqueologia com a "ciència auxiliar" de la història.

⁸⁹Per exemple a Busquets *et alii* 1995:154.

vivia l'home de Taltaüll" al llibre de García et alii (1997:14). Aquesta perspectiva ha fet que algunes editorials d'àmbit estatal es plantegessin una organització dels continguts que permetessin la inclusió dels aspectes propis de cada comunitat autònoma a cadascuna de les etapes o temes històrics plantejats⁹⁰. Aquest fet ha tingut però, un efecte positiu en l'elaboració de recreacions de situacions prehistòriques vinculades a les restes arqueològiques de l'entorn autonòmic. Moltes de les reconstruccions hipotètiques⁹¹ que podien trobar-se als llibres de l'anterior EGB o BUP, copiaven models elaborats, sobretot al Regne Unit, però també a d'altres països europeus (il·lustradors com els anglosaxons Peter Connolly i David MacAulay, o l'italià Giovanni Caselli, van causar un impacte iconogràfic importantíssim en la divulgació històrica per a adolescents al nostre país⁹², que va provocar la còpia de models allunyats de les realitats històriques properes a l'alumnat). I així, per explicar el neolític a l'alumnat català podem trobar recreacions de poblats danubians (quan no el model de Çatal Hüyük que va ser molt popular en un moment determinat⁹³), o per explicar la protohistòria models de cabanes de l'edat del ferro a Anglaterra.

La utilització d'un llenguatge políticament correcte envaeix la major part de llibres de text. La voluntat conscient de presentar visions no sexistes de l'esdevenir humà a la prehistòria topa tot sovint amb les lleis de l'oferta i la demanda que en aquest moment prima els textos en els què s'explicita la valoració del paper d'ambdós sexes a la història, malgrat que en alguns redactats s'intueixi més la voluntat formal, més que no pas la convicció i coherència ideològica:

⁹⁰Un cas evident d'aquesta solució editorial és l'empresa per Santillana, que ha dissenyat les unitats didàctiques dels llibres de ciències socials per a l'alumnat d'ESO de tal manera que, formades per una part comuna a totes les comunitats autònomes en l'apartat anomenat *Informació bàsica*, permetia a l'apartat de *Desenvolupaments* la inclusió d'aspectes propis de cada comunitat.

⁹¹Quan no llibres de text complets, com en el cas de la col·lecció que va editar Akal dins un projecte de ciències socials per a l'ESO, de la qual forma part el llibre *La historia más antigua* (1995).

⁹²Xavier Hernández (1996:137) assenyala que "la universalització dels models britànics és deguda a que aquests són més digeribles, pel millor tractament didàctic i això fa que els seus models hagin estat represos per divulgadors d'arreu, i per mestres i professors que s'apressen a fotocopiar allò que és útil".

⁹³Són molts els exemples que podríem trobar. He triat per la seva evidència el llibre *Traça* (Botifoll et alii 1989:43-45), perquè en el tema 2 "Les primeres comunitats agrícoles del neolític", els dos exemples que serveixen de base explicativa del moment són precisament Çatal Hüyük i el neolític Danubià. Una adaptació dels

Encara que en els primers temps del neolític l'organització dels grups humans es basa en el comunitarisme, la família adquireix a poc a poc més importància.

En el si d'aquesta nova agrupació social també canvien els papers que assumeixen els membres; si en el paleolític era l'home qui, per la seva força, aportava els recursos de la caça, ara la dona ocupa una posició més important que abans, ja que s'especialitza en el conreu de camps (sembla que és qui inventa l'agricultura).

(Lázaro et alii 1997:29)

També pot detectar-se en aquest moment la tendència a incorporar troballes o investigacions recents de forma més ràpida que en moments anteriors. Així trobem, per exemple, referides en el context d'Espanya, les troballes d'Atapuerca al llibre d'E. Jimeno (1996:9), o, en el context català, les troballes del jaciment de Can Roqueta (Sabadell) efectuades a les excavacions de l'any 1995 en el llibre de Bardavio et alii (1996:19) o la ja habitual presència en els llibres de text, catalans sobretot, de la imatge de la Venus de Gavà (Casellas et alii 1996:192).

2.2.6. La prehistòria als llibres de text: una valoració diacrònica

Arribant al final d'aquest passeig pels llibres de text d'història dels darrers cent anys, es poden constatar varis punts, més enllà de l'anecdòtic, sens dubte sorprenent i alhora il·lustratiu:

1. Existeix un important desfasament entre els avenços de la investigació arqueològica prehistòrica al llarg del segle XX i el tipus de prehistòria que es proposa als llibres de text, en no haver-se incorporat coherentment els progressos experimentats per la disciplina. Aquesta tendència, com he apuntat anteriorment, va decreixent en els darrers temps, i es manifesta ja de forma força habitual als llibres d'EP i d'ESO, degut sobretot a dos elements: per un costat, la formació disciplinar de bona part del professorat, autores i autors dels capítols dedicats a les primeres societats humanes (cada vegada és més

dibuixos reproduint poblats neolítics danubians de Giovanni Caselli, el podem trobar també, per exemple, a Jimeno et alii (1996:18).

habitual el que en els llibres antics era inexistent, la presència de varies autores/autors dels textos escolars que, per la seva especialització epistemològica, faciliten la incorporació de conceptualitzacions i exemples més acurats i actuals a la realitat del coneixement exposat en els materials); i per l'altre, el procés de modernització, quasi bé frenètica, dels llibres de text escolar per part de les editorials, abocades a aquesta dinàmica per la immensa competència existent actualment en el lucratiu negoci dels textos escolars. Cal tenir present, però, el trencament que va representar el franquisme respecte a propostes força avançades en la línia d'aportar, a l'ensenyament no universitari, les darreres aportacions de la investigació històrica a la conceptualització del passat, de forma excepcional en experiències educatives com la Institució Lliure d'Ensenyança, l'Escola Nova, l'Escola Moderna, etc. i que coincideix amb els úniques exemples de llibres de text en què col·laboren arqueòlegs, com Pericot, relacionats de forma directa amb l'àmbit de la recerca.

A partir d'aquesta documentació he esboçat un esquema entre les successives (i, a vegades encalvalcades) escoles de recerca arqueològica i el seu impacte sobre l'arqueologia i la prehistòria que s'ha ensenyat al llarg d'aquest segle a l'Estat espanyol. Sens dubta, es tracta només d'un esquema genèric que, crec, deixa oberta una línia de recerca específica que abordi, en profunditat, què i amb quins mecanismes van arribar els resultats, avenços i debats de l'arqueologia espanyola a l'àmbit escolar (Fig. 6):

L'ARQUEOLOGIA QUE ES PENSA	L'ARQUEOLOGIA QUE S'INVESTIGA	L'ARQUEOLOGIA QUE S'ENSENYA			FASES				
		Concepte de prehistòria	Concepte d'arqueologia	Model didàctic	1	2	3	4	5
ARQUEOLOGIA FILOLÒGICA	Origen de les nacions europees en relació a les referències clàssiques o bibliques	Orígens nacionals i/o culturals específics i essencialistes	Il·lustra els coneixements que es tenen a partir del textos	Relat d'aconteixements que es relacionen amb troballes arqueològiques					
ARQUEOLOGIA EVOLUCIONISTA	Origen i progrés de la humanitat en relació a troballes arqueològiques estratificades	Evolució progressiva de l'espècie humana diferenciant races i nivells tecnològics	Permet estudiar de forma científica l'evolució de la humanitat	Relat de coneixements que es relacionen amb troballes arqueològiques Procediments bàsics de l'arqueologia					
ARQUEOLOGIA HISTÒRICO CULTURAL	Classificació temporal i espacial de grups culturals a partir de tipus formals d'artefactes	Existència de cultures diverses amb diferents graus i ritmes d'evolució	Permet estudiar els conjunts arqueològics i la seva seqüència cronològica	Descripció de conjunts de troballes					
ARQUEOLOGIA PROCESUAL	Determinació de formes polítiques i econòmiques a partir dels models etnogràfics	Evolució de sistemes socio-econòmics d'organització de les societats	Permet estudiar de forma científica els sistemes socials	Relat de característiques dels sistemes socio-econòmics prehistòrics que es relacionen amb troballes arqueològiques Procediments del mètode arqueològic					

Figura 6: Esquema de la relació entre teoria arqueològica, ontologia històrica i propostes didàctiques a partir dels llibres de text a l'Estat espanyol.
(Fases: 1=1880-1920/ 2=1920-1936/ 3=1936-1975/ 4=1975-1990/ 5=1990-1999)

Un altre aspecte, que mereixeria una investigació monogràfica, és la relació dels continguts dels llibres de text amb al tipus, la qualitat i la quantitat d'una literatura de divulgació que pugui servir com literatura de referència al món de l'ensenyament. La inexistència o manca d'hàbit a l'Estat espanyol (si exceptuem els casos d'un Pericot o, per a altres períodes, d'un Vicens Vives) d'una producció editorial sistemàtica d'obres de divulgació, elaborada des del món de la recerca, crea les paradoxes que hem constatat anteriorment d'una major influència de l'arqueologia anglosaxona, tant el que fa referència als textos com a les imatges, als llibres de text de la que cabria esperar⁹⁴.

2. Vinculat al primer punt, la presència cada vegada més accentuada de propostes (tant en l'explicitació dels continguts, com en la presentació i organització dels materials, el disseny d'activitats i la incorporació d'elements iconogràfics amb valor educatiu) que es basen en les aportacions fetes en els recents estudis de la psicologia de l'educació i la pedagogia sobre les formes d'aprehensió del coneixement. La incorporació d'autores/autors formats en aquests aspectes (aquí la incorporació de mestres a l'ensenyament secundari penso que ha estat vital, així com també la voluntat progressista de posar-se al dia, tant en el que respecta a les darreres aportacions de la investigació històrica, com pel que fa a les darreres aportacions educatives, d'un important sector de professorat provinent de l'antiga FP i BUP) condicionen positivament, sens dubte, la dimensió divulgativa dels temps prehistòrics als nous textos escolars. Una dimensió obviada en els textos escolars dels cent anys anteriors, basats en els principis educatius de la pedagogia tradicional i del conductisme, en els quals la finalitat de l'ensenyament era la reproducció dels coneixements transmesos.

3. La prehistòria, malgrat la certa puixança que hem pogut veure reflectida en els textos de la "reforma" i que hem vinculat a l'aparició de la defensa del patrimoni com a valor social, reflectit en el

⁹⁴ La diferent concepció al món anglosaxó de obres de referència i d'introducció a temes de prehistòria de la que caracteritza la producció espanyola d'aquest tipus d'obres, es pot comprovar comparant la sèrie de editada per Goran Burenbult (1994) publicada per l'Editorial Debate amb altres col·leccions autòctones de prehistòria com la de l'Editorial Síntesis o enciclopèdies d'Història Universal com la de les editorials Nàjera (1987), Planeta (1991) o Historia 16 (1992).

desenvolupament curricular de les institucions educatives⁹⁵, continua comptant, des d'un punt de vista empíric, amb una part ridícula de temps dedicat a la seva comprensió, en comparació amb d'altres etapes de la història. La concepció de la prehistòria com a un temps que "explica" poc o gens del que som avui dia és força generalitzada.

4. Si els temps prehistòrics els comparem amb d'altres etapes de la història humana, sobretot en referència als llibres publicats des dels anys 70 als nostres dies on ja la informació provinent de l'àmbit de la investigació comença a proporcionar un corpus important de dades sobre els primers moments de la humanitat, no mostren grans divergències ideològiques, presentant la major part de llibres una mateixa teòrica imatge objectiva basada en la descripció de dades arqueològiques mostrades sense el tamís d'una possible interpretació. Diu W. Stoczkowski (1994:16):

On est surpris de constater que les conceptions de la préhistoire dans les manuels scolaires manifestent une remarquable uniformité d'un pays à l'autre, bien que les visions des époques historiques y soient extrêmement divergentes. On serait peut-être tenté d'en conclure que les temps anciens et mal connus ne fournissent que peu de matière aux élucubrations habituelles du didactisme idéologiques, et que pour cette raison la préhistoire en est épargnée, présentant partout la même image objective.

Si bé és certa la utilització que hem pogut comprovar de la prehistòria com a aglutinant inicial per al desvetllament de sentiments de pertinença nacionals, (tal vegada en aquest aspecte calgui cercar, en connexió amb la revalorització dels elements patrimonials, la presència revaloritzada en les darreres publicacions dels temps prehistòrics), pocs han estat els exemples que hem pogut destriar que conduïssin a l'alumnat a propostes que desenvolupessin activitats d'anàlisi de caire social, econòmic i/o polític, i que permetessin una autèntica base d'elements d'anàlisi i reflexió en relació a la societat del present.

La causalitat històrica dels fenòmens que apareixen o es desenvolupen en la prehistòria (control del foc, gènesi dels atuells i eines, l'aparició de l'agricultura i la ramaderia, l'organització de les

⁹⁵En tots els objectius d'àrea dels Desplegament Curriculars elaborats pel MEC o les diverses Comunitats Autònomes en les què *educació* ha estat transferida, hi podem

societats humanes, etc.) continua sent tractada, quan no obviada, de forma tot sovint superficial (*avec inexactitudes et naïveté* ho defineix Stoczkowski) i reforçant la imatge de *casualitat* històrica de l'evolució de la humanitat, i per tant indirectament, mantenint encara viva la visió totalment desfasada de progrés inherent, lineal i selectiu (només els qui són més llestos o llestes) a l'espècie humana.

De fet, la prehistòria continua sent, com he apuntat anteriorment, per a molts professionals de l'ensenyament de la història, una etapa molesta, fosca i que no aporta res a les finalitats d'un ensenyament de la història tendint a la formació de nois i noies reflexives i crítiques i, per tant, a persones compromeses i actives davant un món ple encara, a finals del mil·lenni, d'injustícies.

Les darreres tendències "relativistes" o "textualistes" o "microhistòriques", inisnuades a partir dels anys 80 i més consolidades (al menys des del punt de vista quantitatiu) a partir dels anys 90 i que tindrien un exemple en Ian Hodder (1988), no han calat encara en el discurs didàctico-històric a l'ensenyament obligatori, degut molt possiblement a l'hipotètic desfasament d'una o dues dècades entre la informació elaborada des de la investigació arqueològica de la prehistòria i la seva assimilació en els manuals escolars, que Ruiz Zapatero i Álvarez-Sanchís assenyalen en el seu article (1997:281). Aquestes teories, que posen de relleu la utilització de la cultura material per al desenvolupament d'estratègies de poder en la seva lectura des del present, parlen de la pluralitat i infinitat d'interpretacions del passat, i tendiran, de ben segur, a potenciar aspectes didàctics com el *relativisme* en les futures immediates propostes d'explicació de la prehistòria a les aules.

El mateix Stoczkowski manifesta al seu llibre que els humans prehistòrics van ser inventats abans de ser descoberts i que la prehistòria imaginària d'abans influencia encara avui la visió dels nostres avantpassats. En la misèria o en l'abundància, els primers humans són vistos des del present al ritme del canvi de les mentalitats (Stoczkowski 1994:35). L'optimisme o pessimisme imperant en el moment, han assenyalat les interpretacions de societats que representen la imatge més oposada a l'opulent societat occidental dels

trobar "el coneixement i defensa del patrimoni històric" com a contingut d'actitud i valor destacat.

nostres dies. Exemple d'allò salvatge que vam abandonar en el llarg camí de les millores intel·lectuals i materials que hem assolit per a uns; imatge idealitzada i mítica per als qui cerquen respostes alternatives a un món que consideren injust.

La prehistòria pot aportar molt més que tipus de talla, fàcies ceràmiques o tipologies megalítiques a la formació d'allò que els corrents crítics de l'educació anomenen la formació d'un pensament crític i compromès, o del que podríem anomenar l'aportació de la prehistòria a la formació del pensament social de l'alumnat. Fer palesa la rellevància social de l'arqueologia, una bona aproximació teòrica a la qual la trobem explicitada en el llibre de Renfrew i Bahn *Arqueología. Teorías, Métodos y Práctica*. 1993, es converteix en element clau per dotar de significació la presència de l'arqueologia als currículums de ciències socials, i allunyar-la de la visió decimonònic, però infortunadament habitual tant entre sectors del professorat, inclòs el d'història, com en la visió de l'alumnat⁹⁶, del saber per saber.

E. H. Carr, l'any 1961, afirmava en el seu llibre *Què és la història?* que "*l'historiador havia de veure el passat amb els ulls del present, ja que la interpretació és l'element constituent de la dada històrica*". I conclouïa, abundant en una frase de Croce, que "*tota la història és història contemporània*". També la prehistòria.

Per finalitzar, i en referència específica als llibres de text, tal com diu Álvarez Sanchís *et alii* (1995:36), "*vista la importancia y el peso de los manuales en el proceso educativo, creemos que merecería la pena mejorar los contenidos y la presentación del pasado en lo referente a las etapas más antiguas, contando con el debido asesoramiento de especialistas. La Enseñanza Secundaria no tiene por qué estar reñida con una información actualizada y precisa.*" Crec, però, que cal superar l'immobilisme dels continguts escolars que apareixen com una mera rèplica dels científics de referència. Les principals preocupacions a l'hora de dissenyar i escriure un llibre de text haurien de ser la correcta selecció de continguts en funció de les finalitats que es persegueixin amb la seva transmissió (no hem d'oblidar mai que no hi ha res en un llibre de text que sigui innocent i/o intrascendent, i de tot es fa "in-

formació”), tant en funció de la validesa científica del que s'hi explica, com del seu potencial motivador de cara a l'alumnat que l'ha d'utilitzar, com de les seves possibilitats didàctiques. La clau ha de raure en la capacitat del llibre a convertir-se, no en una eina d'esclavatge per al professorat que l'ha de seguir fil per randa i "acabar-lo"¹⁹⁷ com sigui, sinó en una eina suggeridora d'activitats i propostes. La mala utilització dels llibres de text pot convertir-se en la millor via per promocionar un ensenyament expositiu, molt allunyat de les estratègies cognitives de construcció significativa dels aprenentatges.

⁹⁶A la pregunta que recurrentment faig a les meves/meus alumnes en el primer dia de classe de ciències socials al curs de primer d'ESO sobre per a què serveix conèixer el passat, la resposta més habitual és "per conèixer-lo".

⁹⁷Els preus dels llibres de text han augmentat la sensació de dependència del professorat respecte als manuals que ha triat per a les seves/seus alumnes. Fer rendibles els alts preus que han pagat mares i pares es converteix tot sovint en una obsessió que fa deixar a banda criteris pedagògics per caure en el que en el text anomeno "esclavatge" dels llibres de text.

2.3. L'APROXIMACIÓ DE LA PREHISTÒRIA A L'ALUMNAT

Le savoir prodigué est d'essence inférieur par rapport au savoir découvert.

Pierre Giolitto⁹⁸

2.3.1. L'interès de l'alumnat cap a la prehistòria i l'arqueologia

No és tan sols la meua formació universitària com a prehistoriador la que m'ha impulsat a pensar sobre el paper de l'arqueologia prehistòrica a l'ensenyament secundari obligatori, i a l'ensenyament no universitari en general. Com bé diu Fernando Savater (1997:122-123), "el professor que vol ensenyar una assignatura ha de començar per suscitar el desig d'aprendre-la: com els pedants donen tal desig per obligatori, només aconsegueixen ensenyar alguna cosa als qui efectivament senten amb anterioritat aquest interès, mai tan comú com solen creure". El mateix autor comenta que tot sovint "això ens porta a una equivocació metodològica de la pedanteria: començar a explicar la ciència pels seus fonaments teòrics en lloc d'esbossar primer les inquietuds i temptatives que han portat a establir-los". És en aquesta línia que es desenvolupa aquest subapartat que vol realçar aquells aspectes que fan de l'arqueologia, i molt especialment de l'arqueologia prehistòrica, un apropament amb una extraordinària potencialitat de cara als seus múltiples i bàsics procediments i continguts, però també i molt especialment en relació als atractius que presenta, de forma inherent, de cara a propostes didàctiques amb infants i adolescents.

Malgrat les potencialitats didàctiques de l'arqueologia per als ensenyaments no universitaris, el treball escolar amb patrimoni arqueològic no fa la seva aparició sistemàtica a l'Estat espanyol fins al desenvolupament dels moviments de renovació pedagògica a la dècada dels 70, vinculat a les propostes d'ensenyament del medi. Rafael Altamira (1895:124-155), però, apuntava ja a finals del segle XIX el següent:

Los restos que nos han dejado las civilizaciones y los tiempos pasados hállanse hoy ya, por lo general, reunidos, ora en los museos públicos y colecciones privadas, ora en los museos universitarios y en los

⁹⁸ Extret de Giolitto (1986)

escolares. Respecto de los primeros, no es preciso insistir mucho: su variedad, su riqueza y su ordenación, allí donde está establecida, los hacen particularmente aptos para el conocimiento directo de los objetos. El medio de lograrlos son las excursiones que, bien dirigidas, pueden aplicarse a todos los grados.

Por su parte, el Museo Pedagógico Nacional, deseando mostrar prácticamente la utilidad de este medio, tiene organizadas, desde hace tres años, varias series de lecciones de historia de la civilización en los museos. Al efecto, los alumnos inscritos van con su profesor al Arqueológico, al de Historia Natural (para la prehistoria), al de Reproducciones y al de Pintura; y allí, delante de los objetos mismos, que, si es posible, circulan entre los alumnos, se explica el tema de la lección. Sólo cuando los objetos son escasos o faltan se acude a las láminas y las fotografías, de modo que siempre resulte intuitiva y realista a la enseñanza. (...)

Pero no solo pueden verse los objetos históricos en los museos generales y mediante las excursiones. En los establecimientos de enseñanza superior es hacedero formar museos especiales, de uso particular de los alumnos, como los de Bonn, Halle y la mayoría de las Universidades alemanas; y en la misma escuela primaria, el museo escolar debe contener una sección de arqueológica o de antigüedades locales. Esta sección, así como las demás del museo escolar, deben formarlas los alumnos mismos con los objetos recogidos en las excursiones, encontrados en la calle o en el campo o cedidos por las familias; todo lo cual es bien hacedero tocante a los ejemplares de prehistoria, indumentaria, cerámica, etc. La intervención personal de los niños en la formación de estas colecciones redobla su utilidad pedagógica, como lo demuestra la experiencia todos los años los alumnos que componen la colonia escolar organizada por el Museo Pedagógico⁹⁹ visitan la cueva llamada de Altamira, en Santillana del Mar (Santander); y es curioso ver el afán con que recogen restos prehistóricos de los que hay en ese paraje¹⁰⁰. No siempre son los

⁹⁹El *Museo Pedagógico Nacional*, fundat al 1882, va ser un organisme, creat per la *Institución Libre de Enseñanza*, dependent de la *Dirección General de Instrucción Pública*. Estava concebut com a institut pedagògic per a l'orientació i formació del professorat. Des del Museu s'irradiaven les idees i projectes pedagògics de la *Institución* (Cuesta 1976).

¹⁰⁰Evidentment el concepte d'intervenció escolar en jaciments arqueològics ha variat profundament en un segle. Avui dia la imatge d'escolars recol·lectant restes arqueològiques en un jaciment ens produeix estupor. Hem de pensar però que en aquell moment la percepció sobre qui havia d'incidir en la recerca arqueològica i practicar excavacions arqueològiques no era com l'actual. Les troballes descontextualitzades eren tot sovint celebrades pel seu "valor" científic, fins al punt que la recerca de materials arqueològics per part d'erudits locals era un fet habitual. A més a més, no existia tampoc una legislació proteccionista que prohibís activitats del tipus descrit per Altamira. Cal doncs valorar el valor intrínsec de la proposta pedagògica obviant el comentari ufanós sobre la recollida de materials arqueològics per part de l'alumnat.

objetos o restos históricos de tal naturaleza que permiten su inclusión en los museos. Frecuentemente existen, más o menos conservados, bajo la forma de monumentos, en el propio sitio en que fueron erigidos, y entonces la excursión debe dirigirse a ellos, máxime si están en la localidad. Tal ocurre con las iglesias, castillos, fuertes, dólmenes, columnas, arcos, calzadas, puentes, etc. En estos casos, al valor histórico de la cosa en sí se une el de su emplazamiento, que es el que propiamente le corresponde, dándole su exacta apariencia arqueológica. No hay que insistir sobre esto después de las indicaciones hechas anteriormente; pero quede sentado que las visitas a los monumentos locales (los alumnos de la Institución Libre siempre las hacen, en sus excursiones a diferentes poblaciones de España y el extranjero) son un medio quizás más realista que el de las excursiones a los museos".

Un altre exemple d'aquesta perspectiva tan "actual" sobre l'ús didàctic de les fonts arqueològiques el tenim a l'opuscle que amb el títol *Divulgació de Coneixements Generals d'Arqueologia Prehistòrica en les Escoles* ¹⁰¹ va escriure Amador Romaní en el qual plantejava una proposta sobre divulgació escolar de la prehistòria a l'Institut d'Estudis Catalans:

Amb aquest tema me permeto proposar a la consideració dels senyors que composan el consell de la Secció Històrico-Arqueològica del Institut d'Estudis Catalans, un projecte de divulgació escolar-gràfic d'arqueologia per un sistema sumament econòmic donat el material arqueològic recullit per l'incansable e intel·ligent personal encarregat de les exploracions paleontològiques realitzades amb èxit complet per tot Catalunya.

Sabuda es la ventatge que raporta el coneixement directe dels objectes sobre de la representació gràfica en obres fulles o mapes que fins al present han vingut empleantse pera la vulgarisació de les

De totes maneres, a les zones rurals són habituals encara avui dia les troballes, més o menys espontànies, de materials arqueològics. Alguns articles en revistes d'educació (Duch 1979 a/b; Reboredo 1990) ens parlen de centres escolars rurals en els quals és habitual que les/els alumnes portin a classe materials arqueològics que elles/ells, familiars o veïns han localitzat tot sovint de forma fortuïta. Caldria tal vegada, com el mateix Duch enuncia al seu article, enfortir les relacions entre investigació i divulgació a fi de minimitzar les possibles "aventures" en la línia *Misión rescate* (cf. *infra*) i, pel contrari, utilitzar els propis centres escolars com a col·laboradors extres en la comunicació d'hipotètics jaciments arqueològics. En paraules de Fernández Ochoa *et alii* (1990): "encauzar el afán coleccionista que impera en nuestra sociedad a través de una correcta información sobre la importancia de realizar prospecciones o excavaciones con los medios, métodos y personas (profesionalmente i legalmente) preparadas para realizar esta tarea".

¹⁰¹El plec titolat *Divulgació de Coneixements Generals d'Arqueologia Prehistòrica en les Escoles* (1917) es troba dipositat a l'Arxiu Amador Romaní. Secció Arqueològica del Museu Molí Paperer de Capellades (Anoia) i el seu contingut ha estat amablement

ciències naturals, pecant molts d'ell de mala execució dels objectes representats i sempre reproduïts enters, estat e que rarament se troven. Dotsenes de publicacions venen comensades amb resums de prehistòria i plenes dels principals objectes de l'edat de pedra gravats mesquinament e incomprendiblement per a la majoria dels lectors i mes encar per a la mainada.

Per a subsanar tals deficiències m'atreveixo a presentar el present projecte, que a mon entendre reportaria profit per a l'estudi de l'arqueologia primitiva, consistent en reproduccions en guix dels principals i mes característics tipus dels utensilis i testos prehistòrics, subjectats en tauletes de fusta i acompanyats quiscun d'ells amb la corresponent explicació.

El cost dels expresats mostruaris arqueològics seria reduïdíssim per a l'Institut, i no cal duptar de llur exit doncs, sempre es mes probable la troballa d'un test que'l descobriment d'una pessa de ceràmica complerta. Axis els nois de les escoles conservant el record de les mostres de les tauletes penjades en la paret de l'escola, jamai despreciaria la troballa del mes petit fragment de ceràmica o destrall de pedra en ses correries per les vinyes i camps dels voltants de sa vila, posant a son mestra al corrent de les seves adquisicions, salvant axis de destrucció molts restes apreciables i raportant nous i valiosos datos per a la prehistòria catalana.

Amador Romaní i Guerra
Vilanova i Geltrú, Maig 1917

O, com a darrer exemple, al pròleg del llibre de J. Bosch *Historia de España. Grado Medio*. (1909:7), es llegeix:

Las visitas a los museos arqueológicos y los paseos escolares a los sitios que recuerdan tiempos o hechos memorables, son recursos pedagógicos no ya recomendables, sino insustituibles en la enseñanza de esta materia, ya que la vista del objeto es siempre preferible a su representación o imagen.

Com ja hem vist a un altre apartat d'aquesta tesi doctoral, el franquisme va truncar totes les propostes pedagògiques que, com les de la *Institución Libre de Enseñanza*, partissin de concepcions progressistes de l'ensenyament i de la societat, entrant-se en una profunda regressió didàctica. Seria a finals de la dècada dels setanta que començarien a aparèixer tota una sèrie de propostes en l'àmbit de

comunicat a l'autor d'aquesta tesi pel senyor Raül Bartrolí Isanta, conservador de la Secció Arqueològica del Museu Molí Paperer de Capellades.

l'ensenyament entre les quals se'n poden trobar algunes, molt poques, referides a l'arqueologia a les escoles i instituts¹⁰².

A la majoria d'elles, que tractarem amb més detall a l'apartat 2.4, apareixen com a base dels seus plantejaments didàctics certs factors que pretenen estimular la receptivitat davant l'aprenentatge de la història (particularment de la prehistòria i la història antiga), molt en la línia del que apuntava Savater i que també s'esbossa en els textos reproduïts de Rafael Altamira i d'Amador Romaní:

- La indagació. L'arqueologia comporta recerca, i com a tal representa un repte, un joc en el qual avançar en el coneixement, moltes vegades des de les poques dades que ens permeten les pròpies troballes o restes a estudiar. Aquesta iniciació en el coneixement i comprensió de societats del passat es fa mitjançant l'estudi de fonts materials. Aquest tipus de font té la qualitat de la immediatesa i la relació investigadora directa, no sempre atribuïble a les fonts escrites, generalment subjectives i interpretades, amb les què habitualment es treballa a l'ensenyament obligatori. És el més semblant a la feina del detectiu. Aquest aspecte ha estat molt explotat sobretot pels didactes de la història en el món anglosaxó.
- El treball fora l'aula. Necessàriament treballar arqueologia o a partir d'ella, significa superar el llibre de text i/o els apunts i sortir a l'entorn. Observar i analitzar el que ens envolta i trobar explicació a la història en el que ens és proper comporta una càrrega motivadora essencial que deslliura de l'allunyament del saber enciclopèdic per portar a l'estudi del tangible, del que pot

¹⁰² Un cert caràcter precursor d'aquestes activitats les podem trobar en la desapareguda i ja esmentada *Misión Rescate*, que, des 1967 durant casi 10 anys i sota la modalitat d'un concurs promogut per Radio Nacional de España i Televisión Española, implicava a estudiants d'educació primària i secundària en la localització i estudi dels jaciments arqueològics del seu municipi. Aquest programa, fortament criticat i estigmatitzat per l'arqueologia acadèmica (Lucas Pellicer 1991: 239-240), encara es manté en el record de molts arqueòlegs i arqueòlogues de centres de recerca i de l'administració condicionant, tot sovint, la realització de projectes arqueològics en col·laboració amb centres educatius preuniversitaris.

Aquest tipus d'actituds, és a dir, les característiques de la relació entre "furtivisme" arqueològic (*treasure-hunting*) i els professionals, és analitzada per Merriman (1991:112) pel cas d'Anglaterra i conclou que "si els arqueòlegs volen fer desaparèixer la destructiva amenaça dels detectors de metalls, resulta clar, que a l'igual que han d'assegurar l'existència de la necessària legislació, han d'intentar tornar a guanyar-se el recolzament de l'interessada/interessat no-especialista que va constituir durant molt de temps l'espina dorsal de la pràctica arqueològica", en comptes de malignitzar-los.

veure's i, a vegades, tocar i que ens donarà la possibilitat de trobar pautes per comprendre el passat.

- La reorientació de l'afany de col·leccionisme. Ordenar, classificar i completar formen part dels motius bàsics del fet de col·leccionar. Per a molta gent adulta, i de forma especial entre els nens, nenes i adolescents, col·leccionar és com una febre que els portarà a buscar el darrer cromó de la col·lecció on calgui i pagar-ne quatre o cinc vegades el seu preu real. El mateix passarà amb la moneda o segell de la sèrie que ens falta o els objectes més estrafolaris que ens puguem imaginar. Mercats com el de Sant Antoni, la plaça Reial, la plaça Masades o els Encants de Barcelona, el Rastro de Madrid o el Marché aux Puces de Paris confirmen l'arrelament a la nostra cultura del fenomen col·leccionista i la seva àmplia difusió entre la població¹⁰³. L'interès pels materials arqueològics tenen el seu origen en el col·leccionisme d'antiguitats i encara en el registre de materials, l'element classificador és bàsic per una posterior manipulació analítica d'aquests. Per tant, malgrat haver superat en escriure el seu origen en les col·leccions, molts nois i noies veuen en els museus i en la feina dels i les arqueòlegs, reminiscències d'aquesta tendència.

- El misteri i l'aventura. L'esperit d'Indiana Jones té moltíssim d'aquest binomi que sintetitza l'arquetip de l'arqueòleg desenvolupat al llarg de la segona meitat del segle XIX i principis del segle XX amb personatges com Heinrich Schliemann o Lord Carnavon¹⁰⁴. En això rau gran part del seu atractiu. Personatge utilitzat per molts arqueòlegs/gues i ensenyants, com a prototipus del que no és l'arqueologia moderna, fet sense dubte real, i per tant estigmatitzable, poca gent li atorga la importància que ha tingut en la popularització de

¹⁰³ Per a una anàlisi del col·leccionisme en la societat actual i en relació a la construcció de referents personals de passat, cf. Merriman (1991: 122-129).

¹⁰⁴ Aquest binomi està resumit de forma esplèndida per Ceram en la introducció a la seva famosa obra *Deus, tombes i savis*, publicada per primera vegada al 1950 i traduïda al castellà al 1953, quan diu: "La ciencia arqueológica es rica en hazañas donde se emparejan un gran espíritu de aventura y la paciencia de un estudio ímprobo; es una gran empresa romántica realizada con gran modestia espiritual, en la cual nos hundimos en la profundidad de todas las épocas y recorreremos toda la amplitud de la Tierra".

La pervivència d'una certa associació entre aventura i arqueologia es mostra en un exemple recent i ben conegut com és el patrocini de la marca *Panama Jack* al projecte d'Atapuerca.

l'arqueologia, popularitat entre l'alumnat que quedava reservada quasi en exclusiva a l'Egipte faraònic i les seves misterioses piràmides o a la fascinació pels esquelets. Més enllà, i tot fent veure als alumnes la idea superada d'*arqueòleg rescatador*, *la sublimació del tresor i la peça econòmicament valuosa*, Indiana Jones ha estat sens dubte un personatge important per a aquells que creiem necessària la incorporació de l'arqueologia als *currícula* d'ensenyament obligatori. No necessàriament pel fet de ser una visió acientífica o anacrònica de l'arqueologia, se li pot treure el mèrit de contribuir a fer saber que l'arqueologia existeix. La porta d'entrada a tot un món de possibilitats didàctiques dins l'aula.

2.3.2. Les fonts documentals de l'arqueologia

Actualment, s'aferma l'opinió que molts aspectes del passat, difícilment comprensibles per altres mitjans, són susceptibles de fer-se significatius a través de les evidències materials. Conceptes abstractes d'una societat pretèrita com les ideologies dominants o el sentit de la transcendència en un espai i temps determinat, poden ser transmesos des de les estructures i els materials amb el llenguatge dels símbols i les formes (Ruiz Pérez 1997:374)". La història està a la nostra vista, el mateix que la realitat del món físic, natural i social, del món humà que canvia, de les coses que neixen i es desenvolupen, envelleixen i desapareixen, que estaven ahir i avui ja no hi són" (Ciari 1977:284). Situats front les fonts, l'alumnat descobreix la matèria primera indispensable per a tot coneixement del passat (Luc 1981:119).

Malgrat aquesta observació, la realitat històrica no és mostrable en el grau que poden ser-ho, en alguns casos, les realitats biològiques o geogràfiques (Llorens 1985). El treball amb fonts primàries ofereix la possibilitat de remetre a l'alumnat als rastres que ens queden d'aquella realitat històrica.

Un document bàsic en la investigació històrica, tant de societats sense com amb escriptura, és el document material: restes arquitectòniques, escultures, pintures, objectes ceràmics, metàl·lics, lítics o de fusta, restes òssies d'animals o humanes, vegetals

carbonitzats, pòl·lens fossilitzats, etc. Restes que possibilitaran, a partir del seu estudi arqueològic, amb l'ajut de ciències auxiliars com la geologia, l'antropologia, la paleontologia, la palinologia, la física, la química, la informàtica, etc., arribar a formular hipòtesis i interpretacions sobre característiques socials, econòmiques, polítiques, físiques, etc. de societats del passat. El valor dels béns del patrimoni històric com a font per al coneixement, neix de considerar-los indicadors d'un determinat llenguatge social (Ballart 1997:97).

El document serà tant més útil per als fins del professorat d'història quant més proper sigui a l'alumnat. Proper tant en sentit geogràfic com en sentit vital. Les possibilitats didàctiques de les fonts materials de l'entorn a l'ensenyament de la història a les etapes no universitàries, tot aprofitant la motivació que desperta en infants i adolescents, ja van ser enunciades des de la *Institución Libre de Enseñanza* a finals del segle XIX:

Comienza esta educación por los mismos caminos por que la Humanidad, espontáneamente, y el historiador, en forma reflexiva, han construido la Historia: acudiendo a las fuentes directas y atendiendo primero y durante un largo tiempo solamente al acopio de materiales. Ante todo los de carácter sensible: objetos, restos de la industria humana, hechos llamativos. Visita a los museos de antigüedades y de arte, narraciones de historiadores y de viajeros; biografías, fotografías y láminas de objetos, de localidades, de personajes; representaciones de hechos históricos. Para despertar la reflexión y estimular la investigación histórica, ejercicios hechos por los niños sobre recuerdos de su vida o la de sus familias, o sobre acontecimientos que hayan presenciado u oído referir. Todo ello se verifica, en este primer período, con carácter insistemático y fragmentario, sin tratar de descubrir relaciones internas de hechos y cosas, sin atar unos con otros los acontecimientos, sin pretender trazar el menor bosquejo siquiera de cuadros generales de pueblos y épocas ni mucho menos el enlace de todos ellos en el proceso de la Historia.

Esta, como se ve, tiene desde el comienzo carácter de la historia de la cultura. No sólo porque no se reduce a la mera historia política (que, por el contrario, representa muy poco en ese grado), sino porque ante los objetos y las láminas, base principal por ahora en la enseñanza, se habla más de los pueblos que de los personajes; de como se enterraba a los egipcios; de los dioses y juegos de los griegos; de la conquista y monumentos romanos, etc., despertando la idea (sin decirlo) de que todo lo que hay se hace por todos y de que el

verdadero sujeto de la Historia no es el heroe, sino el pueblo entero, cuyo trabajo de conjunto produce la civilización

Al tacto del maestro se encomienda, no sólo la cantidad del contenido, sino el modo especial de proceder en cada caso, dentro de aquel espíritu general. Y a él toca, sobre todo, el escoger las ocasiones y momentos más oportunos para empezar a mostrar relaciones entre hechos y fenómenos, introduciendo así, esporádica e insensiblemente, elementos de orden y de sistema en la enseñanza de la Historia. (...)

Semejante estudio de contraste (en que se gasta mucho tiempo) constituye en el fondo, el cuadro general; a grandes rasgos, de la civilización contemporánea, así como el de los primeros orígenes de la civilización. De esta suerte se procura iniciar el primer ensayo de sistema, abarcando, lo primero, y de una vez, en unidad, como pide la ley del conocer, todo el proceso histórico comprendido entre sus dos extremos: el salvajismo y la cultura actual, siendo éste el más vivo, real y perceptible contraste que el niño puede observar de un modo inmediato. La Historia, para él, comienza por ser los esfuerzos que los hombres han hecho para pasar de uno a otro de aquellos estados.

M.B. Cossío (1904)

Escoles i instituts han incorporat de forma ja habitual, alguna sortida a museus o fins i tot a jaciments arqueològics considerats "importants". Malgrat això, i a excepció feta d'alguns llocs on s'han elaborat molt recentment materials didàctics, i fins i tot propostes didàctiques més àmplies portades a terme per monitors preparats i especialitzats en el tema¹⁰⁵, la utilització didàctica que es sol fer de les restes arqueològiques d'un jaciment o d'un museu, és encara avui dia poc interactiva i té com a exclusiva finalitat, en molts casos, il·lustrar i confirmar allò que el professor ha explicat anteriorment a classe.

Ningú posa ja avui en dubte la necessitat de treballar al laboratori quan es desenvolupen temes de biologia, física o química, tant a les escoles de primària com als instituts de secundària. Fins i tot s'han impulsat institucionalment els darrers anys programes educatius on s'apropen eines de treball experimental per a l'ensenyament de les ciències naturals des dels més petits de cicle inicial. El laboratori s'ha convertit en peça essencial per poder entendre tot allò que es coneix del món de la naturalesa, sent tant o més important saber com

¹⁰⁵Un estat de la qüestió sobre diferents propostes didàctiques entorn als museus pot trobar-se al número monogràfic dedicat a aquest tema de la revista *Iber*, núm.15. Per

s'aconsegueix el coneixement, com el coneixement concret pròpiament dit.

El que encara és xocant en el treball a l'aula, és plantejar anar a les arrels del coneixement històric, als processos d'investigació que permeten als historiadors teoritzar sobre societats del passat. Un ensenyament de la història que permetés reflexionar a l'alumnat sobre els mètodes i tècniques utilitzats per l'investigador de la història, tant en els aspectes més tècnics relacionats amb la classificació, restauració i anàlisi de les fonts, com en els més abstractes relacionats amb la formulació i contrastació d'hipòtesis i teories o models explicatius (Fig. 7). Els coneixements en història sempre s'han viscut, i encara avui la pràctica divulgativa ho reproduïx tot sovint així, com a sabers inqüestionables que, com a falsos, hem de conèixer, innombrables fets i conceptes exposats amb la inútil pretensió de fer-los recordar amb cap més finalitat que la seva repetició memoritzada. És sens dubte un plantejament tradicional i obsolet del procés d'ensenyament-aprenentatge de la història, un plantejament, però, encara viu a la realitat educativa del nostre país.

als programes didàctics dels jaciments catalans, pot veure's a González Marcén i Montón (1999).

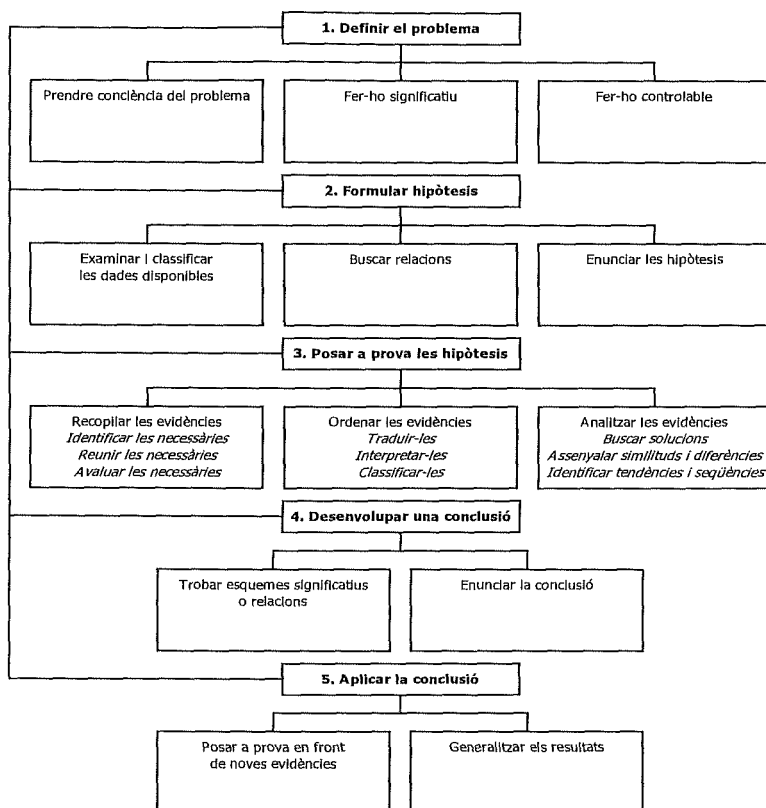

Figura 7: Esquema d'aplicació didàctica del mètode històric (Llopis i Carral 1982:25)

Val la pena, però, reproduir aquí un fragment de María Ángeles (1953) en el qual l'autora fa un repàs dels que anomena *procedimientos activos* per a l'ensenyament de la història a l'escola. Aquest exemple ens parla d'una presència, evidentment minúscula però significativa en mig l'univers nacionalcatòlic repressiu i alienador del règim franquista en el qual la història era una eina de propaganda del règim, d'elements de reflexió sobre les finalitats de la història a l'ensenyament no universitari i les formes didàctiques d'apropar aquest coneixement a l'alumnat:

Los procedimientos activos y el ejercicio del análisis

Señalábamos al principio que, mientras en otras materias es sumamente fácil llevar a la clase los objetos de estudio, lo que podríamos llamar "materia prima de la historia", no puede ser ni manejado ni intuido directamente por los niños. Tampoco lo es para los adultos. El máximo alcanzable es una *evocación* o *revivencia* lo más ajustada posible, sabiendo que el suceso histórico propiamente dicho, por definición, ha tenido que dejar de ser. Pero si de este aserto infiriésemos que la clase de historia está irremediabilmente confinada

a servirse de procedimientos pasivos y memorísticos, estaríamos en un error.

Comprendemos de antemano que no todas las escuelas de España están en las mismas condiciones de desarrollar por igual los procedimientos aconsejables y que la primera restricción la impone el emplazamiento de la escuela, sin que olvidemos tampoco la escasez de dotación y recargo de alumnos con que tantos maestros trabajan entre nosotros. Opinamos, sin embargo, que se impone una llamada vigorosa hacia maneras más vivas de recordar el pasado y en las que el niño participe tan activamente como le sea posible.

El afán coleccionista de la edad que nos ocupa, puede ser ampliamente aprovechado en la confección de álbumes con recortes de grabados y con dibujos; en colecciones de sellos de valor histórico, siquiera no sean excesivamente antiguos, fotografías y tarjetas postales: en colecciones de sílex y hasta en una incipiente colección numismática escolar.

Cuando los alumnos poseen el hábito de redactar cortas narraciones de temas históricos e ilustrarlas con dibujos, no es difícil que confeccionen un "libro" con su índice de materias, división en capítulos, interpretaciones gráficas, títulos previamente discutidos, etc., sobre el periodo que se haya tratado en el curso o en un trimestre.

La construcción de maquetas de castillos, monumentos o pueblos antiguos, a gran escala, puede ser un trabajo manual particularmente fecundo para la colaboración por equipos.

En las clases de niñas se pueden vestir muñecas con trajes de época y regionales.

La utilización de esquemas nunca será bastante ponderada, sobretodo, cuando éstos pueden ser hechos por los alumnos. La torpeza con que al principio han de producirse en este cometido no ha de ser parte para desanimarnos, sabiendo que cualquier intento de esquematizar un conocimiento, es un intento de reelaboración personal de la materia y que debe, por lo tanto, ser alentado.

La *dramatización* de algunos pasajes históricos, tal como la quería el P. Manjón o con las variantes que se estimen necesarias, lejos de perder actualidad, está muy recomendada por las modernas metodologías.

Los *temas sociales* que no pueden estar ausentes de nuestra enseñanza primaria, ofrecen un excelente medio de iniciación en la investigación histórica. Los niños pueden realizar encuestas y

cuestionarios entre los vecinos de la localidad, que les remontan a una visión histórica del problema estudiado.

Finalmente, la *comparación de distintos relatos* sobre un mismo acontecimiento es posible desde que se dispone de dos manuales distintos sobre un mismo periodo histórico. Este ejercicio desarrolla el espíritu de observación, introduce en la crítica histórica y tiende a evitar la ciega sumisión a todo lo que se afirma en letras de molde.

Sería muy de desear que el mercado español suministrara "films" históricos utilizables a nuestro propósito, pues no hay duda que la evocación perseguida en toda enseñanza de la historia contaría por este medio con un auxiliar inestimable. Mientras utilizamos las escasas películas con que contamos, debemos sacar el mayor partido posible de las proyecciones fijas, para las que disponemos de un material prácticamente inacabable.

La consulta por un grupo de mayores del registro que se lleva en el Ayuntamiento y los documentos que su secretario custodia, así como la del archivo parroquial, proporciona el contacto con documentos históricos de primera mano.

El ideal de los métodos activos en la enseñanza de la historia sería el recurso continuo al documento sin más limitaciones que las impuestas por la capacidad de comprensión escolar. En realidad, no se trata tanto de "lección" como de un ejercicio dirigido de observación, de evocación, y de explicaciones históricas, una incesante confrontación con un aspecto o un episodio del pasado, que actúa en el niño.

Els vestigis, coses durables de l'ahir, com a font són un recurs atractiu que *per se* ja justifiquen la seva mobilització a la classe d'història. Algunes propostes sobre la inclusió de l'arqueologia a l'ensenyament obligatori apunten exclusivament cap al seu caràcter lúdic per tal d'iniciar una proposta didàctica que, tot posant-la en relació amb l'aprenentatge de continguts de tipus actitudinal, accentuï només els aspectes d'entreteniment i diversió davant un ensenyament de la història ja tòpicament avorrit i allunyat dels interessos de l'alumnat. En els darrers temps, però, ha augmentat considerablement l'interès pel patrimoni històric, per la seva conservació i en conseqüència per l'arqueologia com a mètode de recerca i estudi d'aquest patrimoni. Les notícies a la premsa escrita i a la televisió sobre temes arqueològics s'ha incrementat de forma considerable en

els darrers anys. No obstant, aquest interès per l'arqueologia no es veu suficientment reflectit en la pràctica didàctica.

"Mentre les fonts històriques, en especial les relatives a l'Antiguitat i a la Edat Mitjana, ens parlaran essencialment de les classes més elevades de la societat -reis, aristocràcia, o classes poderoses- i no proporcionen res més que escasses dades sobre el poble i la seva forma de vida, les fonts arqueològiques, pel contrari, provenen de totes les classes socials sense distinció" (De Laet, citat a Larumbe i Casanova 1994:80). Tal vegada podríem entendre en aquesta afirmació anterior un cert reduccionisme ingenu en creure la interpretació de les restes materials com a lliures d'elements ideològics i per tant d'impossible manipulació. En arqueologia també s'interpreta el passat des del present. Malgrat això, l'objectivitat de les fonts, sense analitzar, si que és una realitat. I a més, també és cert que ens parlen de totes les classes socials que van crear-les o utilitzar-les, de la seva riquesa i/o de les seves misèries, dels seus gustos i/o de les seves necessitats, de les seves relacions i/o dels seus aïllaments. De fet, les fonts materials constitueixen una eina bàsica amb la qual podem conèixer i interpretar les societats humanes, ja que en són un producte i, per tant, elements d'informació de primer ordre sobre aquelles i aquells que les van crear.

Un primera i senzilla aproximació a la tipologia de fonts utilitzables en la didàctica de la història des de l'arqueologia és la que les divideix entre fonts primàries (aquells testimonis del passat caracteritzats per ser de primera mà, contemporani dels fets als quals fa referència) i fonts secundàries (que serien testimonis de segona mà que es refereixen a una font primària o la interpreten) (Trepal 1995:164). Específicament referides a l'àmbit de l'arqueologia podríem assenyalar com a fonts primàries i secundàries:

FONTS PRIMÀRIES

- restes materials (restes arqueològiques)
- paral·lels etnogràfics
- textos (per aquells pobles prehistòrics que van estar en contacte amb pobles amb llengua escrita)
- pictòricogràfiques (pintures rupestres, gravats sobre pedra, decoracions pintades en ceràmiques, petroglifs)
- art moble (escultures, figuretes, estris decorats...)
- artesanía (pervivència de models antics en artesanía actual)

FONTS SECUNDÀRIES

- pel·lícules
- còmics

- novel·les
- retallables¹⁰⁶
- CD ROM, jocs informàtics, restitucions en 3-D
- Fotografies
- pintures i gravats
- llibres de text
- llibres de divulgació
- parcs arqueològics (restitució de jaciments)
- arqueologia experimental

2.3.2.1. El procés d'investigació arqueològica

L'arqueologia a l'educació ofereix un mètode de treball des de les *evidències* a la *interpretació*. O utilitzant una frase més familiar, des del *conegut* al *desconegut*. (Corbishley i Cracknell 1986:5). "L'habilitat de Sherlock Holmes per observar l'aparentment trivial és, és clar, la clau dels seus diversos èxits en investigacions criminal, un tret que fa les seves solucions, quan s'examinen retrospectivament, tan convincentment simples. Fa temps que als historiadors (i de forma molt especial als i les arqueòlegs¹⁰⁷) els agrada assenyalar les similituds entre la investigació criminal i la històrica"(Muir 1998:184).

Convé a la comprensió de la història que, a més a més dels continguts conceptuals, es realitzi un coneixement pràctic del que sol anomenar-se "el mètode de l'historiador". Per això cal contemplar la història des d'un cert domini del pensament formal, com alguna cosa més que un cos de coneixements, i considerar-la com una forma de coneixement que comporta una metodologia pròpia que possibilita l'apropament a la comprensió del passat a través d'unes evidències. Així plantejada la qüestió, l'assimilació de coneixements com a producte elaborat no ha de contraposar-se a l'adquisició dels procediments que permetin a l'alumnat prendre consciència de les implicacions que comporta la construcció de la ciència històrica (Liceras 1997:156). Maestro i Souto (1990), en la seva reflexió sobre la selecció de continguts d'història a l'ensenyament no universitari, adverteixen sobre com una de les més persistents confusions sobre els continguts de la història com a disciplina escolar consisteix a identificar-los exclusivament amb els resultats de la investigació històrica, fet que ha provocat que tot sovint s'hagi passat en la pràctica docent de repertoris polítics i esdeveniments, a anàlisis

¹⁰⁶Un exemple d'utilització de retallables com a material didàctic per a la comprensió d'una resta arqueològica el trobem a Comas i Serra (1985).

¹⁰⁷El comentari entre parèntesi és meu.

economicosocials, institucionals, de mentalitats o vida quotidiana, però l'estructura, guiada per criteris orientats exclusivament per les diferents corrents historiogràfiques, es manté. "La història concebuda com a coneixement acabat es manifesta així com un paquet de continguts que el professorat transmet, envia al receptor, l'alumna/e, que res fa sinó rebre'ls" (Maestro i Souto 1990:91).

Si els continguts són uns dels determinants principals, malgrat que no exclusius, de les alteracions en la forma d'ensenyar del professorat (Stodolsky 1991:154), els continguts de prehistòria des de l'arqueologia poden desenvolupar-se a l'aula des d'una metodologia especialment suggerent, significativa i activa. Comentava Ciari (1977:287) que l'important a l'ensenyament de la història és la forma de concebre-la per part de l'alumnat, i l'actitud metodològica que es consolida en els nois i noies i es conserva posteriorment.

Tal com s'exposava a la presentació d'una unitat didàctica referent a les societats prehistòriques en uns materials per a l'ESO (Bardavio i González Marcén 1997), el contingut històric ha de presentar-se a l'ensenyament no universitari com una construcció, com una interpretació del passat realitzada des d'unes teories determinades i amb la utilització d'unes fonts concretes. De fet, la confusió entre el passat i la seva interpretació és especialment greu a l'ensenyament obligatori perquè la persona que aprèn no disposa del bagatge intel·lectual suficient com per saber que el passat que coneixem no és el passat tal com va succeir sinó una interpretació realitzada des del present i pel present (Pagès 1996:70). L'arqueologia visualitza la idea que allò que podem saber del passat és gràcies a les traces de natura diversa estudiades, i no per ciència infusa d'ensenyants o de llibres. Aquestes traces no parlen directament, les informacions que transmeten provenen d'un necessari treball crític sobre elles. És una descoberta que es fa en les mateixes postures crítiques i documentals que s'instal·len en altres disciplines, malgrat que prenguin aquí característiques específiques. Com diu Moniot (1993: 217), "no és la història que dóna l'esperit crític, és l'esperit crític que permet el coneixement històric". De fet, amb l'apropament des del mètode arqueològic al coneixement de les societats pretèrites es busca "proporcionar a l'alumnat una concepció de la ciència entesa com una construcció social canviant, que cerca respostes als

problemes que es planteja la societat en un determinat moment i que presenta, per tant, un cert grau de relativisme" (Quinquer i Benejam 1995:469).

El coneixement de les primeres societats humanes requereix un apropament simultani als mètodes i tècniques de la investigació. Malgrat que aquest apropament metodològic resulti recomanable per a tots els períodes de la història, en el que fa referència a les societats prehistòriques aquest extrem es fa, si cap, més necessari, ja que es tracta d'una època de la història de la humanitat rodejada d'una boira de fantasia i mite, que es troba lluny de correspondre's amb els coneixements actuals i amb els mètodes d'obtenció d'aquests.

L'arqueologia s'ocupa d'estudiar totes aquelles restes materials que han estat abandonades pels éssers humans al llarg de la seva història i que s'han conservat fins als nostres dies. Així mateix, l'arqueologia analitza tots els elements del medi natural des de l'aparició de l'espècie humana i com aquest s'ha anat transformant per l'acció dels grups humans. La informació sobre el paisatge del passat es pot obtenir a partir dels anomenats estudis arqueobotànics que analitzen les restes fossilitzades de fustes (antracologia) i llavors i fruits (carpologia) i altres microelements vegetals com grans de pol·len o espores trobats en els diferents estrats de jaciments arqueològics. D'aquesta manera és possible obtenir informació sobre els cultius i els recursos utilitzats pels grups humans del passat, així com sobre les característiques de la vegetació d'aquests períodes. Amb aquests es poden determinar canvis a les activitats econòmiques i, en general, les modificacions que va experimentar el medi natural al llarg del temps.

Al llarg de la seva història, les comunitats humanes mostren formes d'ocupació de l'espai molt diferents. Depenent de les seves activitats econòmiques, dels seus hàbits i costums i del medi natural en el qual es mouen, s'expandeixen per un territori determinat i organitzen els espais d'habitatge. Tot això pot ser estudiat a partir de certes tècniques específiques de l'arqueologia: la ubicació, el tipus i grandària dels jaciments arqueològics, les eines trobades en aquests i la seva distribució dins dels llocs d'habitació, ens permeten proposar explicacions sobre l'organització social de l'espai.

La gran majoria de troballes arqueològiques procedeixen del que denominem activitats de la vida quotidiana: restes d'atuells de cuina, restes de menjar, instruments per adobar pells o teixir llana, estris per a tallar la carn o segar el cereal, cistells per a recol·lectar fruits i ornaments i petits amulets personals com anells o figuretes. Només una petita part dels jaciments arqueològics consisteix en grans palaus, espectaculars tombes o temples imponents. De fet, l'arqueologia consisteix principalment en l'estudi d'aquests vestigis de la vida quotidiana del passat. Gràcies a ells resulta possible reconstruir les diferents formes de vida que van existir-hi. Els objectes de pedra i ceràmica, degut a les seves elevades possibilitats de preservació, conformen el gruix de les troballes en arqueologia. La seva classificació per criteris de forma o per criteris tecnològics, com van ser elaborats, conforma una fase fonamental de la investigació arqueològica (Bardavio i González Marcén 1997).

Finalment, treballar amb els elements que constitueixen el patrimoni arqueològic permet convertir-los en referents d'identitat en tant que peces del trencaclosques que forma la nostra realitat individual i col·lectiva. Amb això s'aconsegueix, per un costat, comprendre el valor de les restes arqueològiques com a documents històrics i, per altre, apreciar-los com a testimonis materials d'aquest passat. Només així resulta possible considerar-los com a mereixedors d'atenció, respecte i protecció, i crear una predisposició positiva i constructiva cap a les restes arqueològiques com a béns universals patrimoni de tota la humanitat.

Una visita de camp ofereix a l'alumnat experiències i intuïcions que no pot adquirir entre les parets de l'aula. Poder observar com es produeix la recerca arqueològica en l'actualitat és intrínsecament excitant i pot aportar estímuls pel treball en tecnologia, ciència, matemàtiques, geografia i història (Corbishley 1992:13). El treball arqueològic, degut a la pròpia diversitat dels jaciments, varia d'uns a altres, no només en funció de la seva disparitat cronològica, sinó pel context en el qual es troben, el grau de conservació de les restes que el componen o el tractament legal al qual estigui sotmès en funció dels anteriors. La major part dels jaciments arqueològics al nostre país, no compten amb materials a l'abast per tal d'explotar-los didàcticament; és per això que les següents propostes poden ser utilitzades, no

només en les visites a aquests assentaments concrets, sinó que poden ser extrapolades a d'altres propostes similars que s'ajustin a la tipologia presentada.

La introducció del mètode de treball arqueològic a les aules comporta el desenvolupament de certes activitats. Aquestes poden agrupar-se en els tres grans eixos bàsics de la recerca arqueològica: a) els procediments o tècniques relacionades directament amb el treball de camp; b) les intervencions arqueològiques com a preservadores del patrimoni, font de coneixement d'un passat que es pot interpretar; c) el museu com a centre de conservació i divulgació del descobert i estudiat en el treball de camp i en el laboratori.

CONÈIXER LA FEINA DE L'ARQUEOLOGIA: MODEL D'ACTIVITATS

Enquesta inicial: Què és l'arqueologia?	
	<ul style="list-style-type: none"> • Per quina causa les restes arqueològiques es troben enterrades? • Per a què serveixen els objectes trobats en una excavació arqueològica? • Com pot saber-se quins són els objectes més antics d'una excavació? • Quins instruments utilitzen els arqueòlegs en la seva feina? • Què es fa amb els objectes trobats en una excavació? • Penses que als arqueòlegs els hi paguen segons el valor dels objectes que troben?

Organitzant la visita a un jaciment	
La informació prèvia	Es interessant abans de la visita mostrar a l'alumnat fotografies o diapositives que donguin diferents punts de vista del jaciment. Varia considerablement la percepció d'aquest si la única visió que en tens és la frontal/horitzontal/parcialitzada pròpia de la visita, que si abans has pogut fer una observació perpendicular (vista aèria) o obliqua/global del jaciment. Tampoc està de més presentar als alumnes unes informacions prèvies que els permeti situar amb més exactitud les informacions que se'ls doni al jaciment.
Les normes de comportament	<ol style="list-style-type: none"> 1. Cal observar les indicacions que els arqueòlegs o personal encarregat de la vigilància et facin 2. Únicament es pot passar per les zones que hagin preparat per les visites o les que t'indiquin els arqueòlegs o vigilants. No et posis mai per aquells llocs en els que la fragilitat del terra o els murs aconsellin no apropar-s'hi. 3. Si en alguna obra o excursió trobes alguna resta que sembli arqueològica, has de posar-te en contacte el més aviat possible amb el Departament d'Arqueologia de la teva Comunitat Autònoma, o al museu arqueològic més proper.

La observació del treball de camp dels arqueòlegs	
Objectiu 1. Què és l'arqueologia ?	Pregunta als arqueòlegs per donar resposta a aquest objectiu, a partir de les següents paraules clau: jaciment, excavar, document històric, document únic, restes materials, entendre el passat
Objectiu 2. Tècniques d'excavació	<p>De cadascuna dels següents feines caldrà fer una foto i explicar en què consisteix.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Planimetria i reticulació d'un jaciment. El punt zero. 2. Situació tridimensional dels objectes trobats. Les cotes (longitudinals, transversals i de profunditat) 3. Els talls i seccions. 4. L'estratigrafia. 5. El diari i les fitxes d'excavació. 6. La criba 7. Inventariar i emmagatzematge dels objectes trobats 8. Recollida i tractament de mostres
Objectiu 3. Com s'interpreten les troballes?	<ol style="list-style-type: none"> 1. Quina importància té descriure amb exactitud el lloc on s'ha trobat cada resta? 2. Desprecieu algun tipus d'objecte que pugui sortir a l'excavació? 3. Quin tipus de materials arqueològics solen sortir en: els habitatges, els enterraments, les sitges d'emmagatzematge, etc. 4. A l'hora de fer interpretacions teniu només en compte el vostre jaciment, o el poseu en relació amb altres de la mateixa època? Per què? 5. És molt difícil interpretar les troballes realitzades? Per què? 6. Utilitzeu recursos informàtics per fer les vostres interpretacions? Quins?

Estudiant els materials al laboratori	
Objectiu 1. La restauració	<ol style="list-style-type: none"> 1. No totes les peces que es troben a un jaciment, siguin del material que siguin, es troben en perfecte estat de conservació, al contrari, normalment es troben fetes molt malbé. A què creus que és degut això? 2. Dibuixa una peça restaurada. Pinta-la tot diferenciant amb tons diferents la part original del afegit a la restauració. 3. Fes un llistat dels materials més utilitzats en restauració, agrupant-los segons la seva naturalesa; metàl·lics, ceràmics, lítics, fustes, pells, etc. 4. Què vol dir i per a què serveix siglar una peça?
Objectiu 2. El dibuix	<ol style="list-style-type: none"> 1. Després d'una excavació, tots els materials que s'han trobat es guarden als museus d'arqueologia. Per facilitar que puguin estudiar-se sense necessitat de desplaçar-se cada vegada al museu que els guarden, s'han de fer dibuixos molt exactes de totes les troballes. Aquests dibuixos es publicaran en revistes i llibres especialitzats, juntament amb les plantes del jaciment i de tota la informació que s'hagi aconseguit de l'excavació. 2. Les eines del dibuixant: compàs, perfilador i peu de rei. Descriu cada instrument tot explicant-ne l'utilitat. 3. Fixa't en el dibuix d'una peça arqueològica. Escriu al costat d'on correspongui les següents paraules: perfil, dibuix realista, escala i relaciona cadascuna amb una d'aquestes funcions: <ul style="list-style-type: none"> • Conèixer com és la superfície de la peça • Permet saber el tamany real de la peça • Element comparatiu amb la forma d'altres peces
Objectiu 3. Els objectes al museu	<p>Un museu és com un llibre que es llegeix, però en lloc de pàgines hi ha sales amb objectes, que si saben observar-se, expliquen coses de les gents que les utilitzaren. Si comparem un museu amb un llibre ens adonem que el vestíbul és com un índex, i per tant cal "llegir-lo" per saber "què" i "on" trobarem a les diferents sales que són com els capítols en els quals llegir la història a partir dels objectes exposats. Què podem preguntar?</p> <ul style="list-style-type: none"> • Com es trien els objectes que s'exposen al públic? • On són la resta de materials arqueològics no exposats? • Com fa el museu l'inventari de tots els materials que guarden? • Són importants els recursos informàtics per poder fer bé la feina en el museu?

Visitant el museu	
Cóm és el museu	<ul style="list-style-type: none"> • Nom del museu. • On es troba? • Període o períodes de la història que abarca
L'observació dels objectes	<ul style="list-style-type: none"> • Dibuix de la peça. • Característiques de l'objecte <ul style="list-style-type: none"> – Matèria, forma, tamany, color, textura, decoració, utilitat
Els plafons explicatius	<ul style="list-style-type: none"> • període al que fa referència • resum del que explica • dibuix d'algun aspecte remarcable
Avaluació del coneixements adquirits	<ul style="list-style-type: none"> • Què hem après que ens permeti relacionar els objectes vistos amb les característiques de l'època en les que els utilitzaren?
Activitats després de la visita	<ul style="list-style-type: none"> • Quan s'ha realitzat una visita a un museu és necessari posar en comú el que s'ha observat, intentant relacionar les dades que aporten les observacions fetes, amb els coneixements previs que es tenien • És també interessant potenciar l'exposició de les fitxes dels materials realitzades pels alumnes, ja que així s'aconsegueix un doble treball d'atenció sobre elles, per part dels que les han realitzat i dels que les observen.

Les possibilitats didàctiques dels museus han estat força discutides i plantejades, especialment des del camp la museologia (Hooper-Greenhill 1991,1994). A l'Estat espanyol aquest aspecte també ha estat abordat de forma més sistemàtica des de la perspectiva dels didactes. L'amplitud i contingut d'aquest tema ultrapassa els límits i els objectius d'aquesta tesi i no el tractaré en profunditat. No obstant, és des del camp de la museologia on s'ha generat una major reflexió sobre les possibilitats d'un dels elements característics de la recerca arqueològica: l'objecte (Hooper-Greenhill 1988; García Blanco 1988).

2.3.2.2. L'objecte com a document

Els objectes que perviuen en el temps transmeten d'una manera directa als individus notícies i sensacions que provenen del passat. Els objectes són una porta cap al passat, d'un passat que, no obstant, persisteix com a idea al marge dels objectes, perquè el passat existeix sota la doble condició d'idea i de cosa (Ballart 1997:29). És en aquest

sentit, en el que Maroevic (1983, citat a Hernández 1998: 45) planteja les tres facetes sota les quals cal analitzar l'objecte: com a document (en referència a totes les dades que conté des de la seva elaboració a la seva exposició a un museu), com a missatge (portador de diferents missatges en funció de la interacció entre l'objecte emissor i l'observador receptor) i, finalment, com a informació.

- Específicament, la informació portada per l'objecte arqueològic el converteix en un document amb característiques diferencials al document escrit (García Blanco 1988:8-9):
- Té caràcter *involuntari*, ja que la resta material no tenia com a finalitat en el seu origen transmetre notícies o qualsevol fet.
- Per ser involuntària, la informació que procura és més *fidel* i *objectiva* que l'escripta, que sol estar mediatitzada per la interpretació o intencionalitat de l'autor/a.
- És *universal* en l'espai i el temps. Cada objecte té la seva pròpia data reflectida en ell i, per tant, la història pot escriure's en cada lloc i en cada moment on existeixen restes materials que es relacionen amb les activitats humanes.
- Presenten dades pertanyents a l'*horitzó social* en el qual van ser produïts. Per ser productes o medis de producció o objectes de gaudi, els objectes seran d'una o altra classe social, d'uns o altres grups socials.
- Tots els objectes són importants perquè la informació que porten és *única* i diferent a les altres.

Certament, no tots els artefactes fets en el passat perviuen, i molts arriben als nostres dies trencats o fragmentats. Fins i tot el més fragmentat o mundà artefacte pot revelar-nos una basta informació si sabem observar-lo i preguntar-li adequadament (Griffin i Eddershaw 1998:8).

La informació que conté un objecte prové de ser un producte de l'activitat humana, i per tant, resultat d'una sèrie d'accions intencionades que han determinat la seva identitat i que han quedat reflectides en l'objecte en forma d'empremtes (García Blanco 1988:7). Un objecte no és mai simple; és revelador d'una tecnologia, d'un sistema econòmic i social, de preocupacions estètiques, d'un imaginari col·lectiu i individual. Les seves funcions poden ser múltiples, però hi ha moltes possibilitats que estiguin jerarquitzades, i que depenent del context en el qual el trobem, una d'elles esdevingui més importants que les altres (Bardavio *et alii* 1996b:76-77). Cal centrar l'atenció de

l'alumne sobre aspectes materials del producte, reutilitzar la capacitat sensorial, aplicar tècniques d'anàlisi directes. Interrogar-se sobre la part "muda" d'aquest. Intentar contextualitzar la seva condició original de producció i d'ús, l'anàlisi del que podríem anomenar l'espessor històrica de l'objecte. Podríem dir que es tracta d'un apropament semblant al que proposa Pearce (1992), però que ha d'afegir aquells desenvolupaments adreçats a l'adquisició de mètodes de treball i habilitats per part de l'alumnat (Fig. 8).

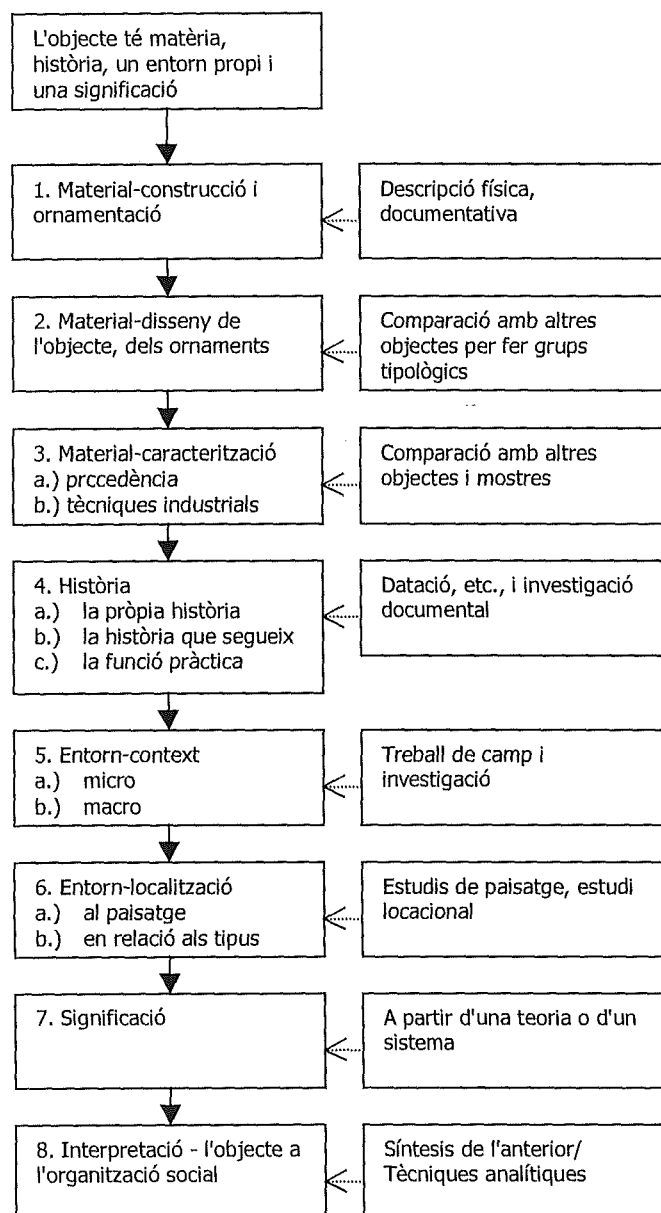

Figura 8: Pearce 1992: 272 (extret de Ballart 1997:100)

La didàctica d'orientació marxista del Movimento di Cooperazione Educativa també ha inclòs l'estudi de l'objecte com una de les seves propostes "per la formació històrica de base" (Canciani 1990). En aquest cas, parteixen de la forta influència que ha exercit en l'arqueologia italiana l'investigador marxista Andrea Carandini, plantejant dos línies de treball didàctic amb la cultura material: per una banda la indagació sobre els objectes de la vida quotidiana i la seva dimensió genèrica com a documents o fonts d'informació històrica.

En referència als mètodes de treball i tal com assenyala Ángela García Blanco (1988: 14-20), l'apropament a l'objecte permet tant desenvolupar el raonament inductiu (partint del concret/la peça, al general/concepte sintètic) com el deductiu (partir de l'estructura d'un sistema cultural com a punt de sortida per conèixer les realitats particulars significades a l'objecte).

Des d'una perspectiva didàctica d'aplicació a l'aula, a l'hora de treballar amb objectes cal tenir en compte tota una sèrie d'elements que permeten orientar la investigació per part de l'alumnat (Durbin, Morris i Wilkinson 1990:13):

- *Qualitat de l'objecte.* Aquest ampli caracteritzador s'adreça a determinar els elements morfològics i tecnològics de cadascuna de les peces i plantejar hipòtesis sobre la seva antiguitat. Malgrat que sigui difícil estimar l'antiguitat d'un objecte exclusivament a partir de l'estat amb què es troba, aquest aspecte pot desenvolupar-se com un apropament actiu als objectes. En aquest sentit, un exercici interessant amb nens és el d'enterrar diferents objectes de diferents materials i observar el procés de degradació que pateixen per tal d'establir com es produeix en cada material. El procés pot accelerar-se mullant de forma deliberada els llocs on estiguin enterrats els objectes.

Els objectes de ceràmica o de pedra són els que millor es conserven. Peces lítiques o de ceràmica amb milers d'anys, mantenen un aspecte no gaire diferent de quan foren fabricats. Pel contrari, els objectes fets amb matèria orgànica (teixits, fusta,...) pateixen més severament el pas del temps atacats per l'acció de bacteris, cucs, insectes, etc. Alguns fins i tot a la seva desintegració total. Amb els metalls, la corrosió altera el seu aspecte i consistència de forma manifesta a excepció feta de l'or, tal vegada per això preuat per moltes cultures com a objecte de prestigi.

- *Estil de l'objecte.* En arqueologia, els estils determinen tot sovint la datació d'un nivell arqueològic en un jaciment. Amb